

het ondraaglijk besef
la notion insupportable

---

f o n d s   s u z a n   d a n i e l

---

n u m m e r / n u m é r o   2 3   -   d e c e m b e r / d é c e m b r e   2 0 1 7

colofon

*'het ondraaglijk besef' is de jaarlijkse nieuwsbrief van het
'la notion insupportable' est la lettre d'information annuelle du*

FONDS **suzan daniel**

homo/lesbisch archief en documentatiecentrum
archives et centre de documentation homo/lesbien

p/a H. Frère-Orbanlaan 510 B-9000 Gent / Gand
info@fondssuzandaniel.be / www.fondssuzandaniel.be
+32(0)9-223.58.79

f o n d s   s u z a n   d a n i e l

Omslagillustratie: Een beeld van de Pride in Brussel, mei 1997.
(Foto Hilde De Bock)

Druk: Sint-Joris, Oostakker.

Vorm: Hilde De Bock.

Verantwoordelijke uitgever: Omar Van Hoeylandt, Mariakerksesteenweg
38B, 9031 Drogenen

Enkel de auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdrage.

Fonds Suzan Daniel vzw verwerkt uw persoonsgegevens uitsluitend om u te informeren omtrent haar werking. Wanneer u niet wenst dat wij u aanschrijven om u hieromtrent te informeren, volstaat het ons dit te melden. Adressen worden onder geen beding doorgegeven.

De Wet verwerking persoonsgegevens kent u een recht van mededeling en verbetering toe. Daartoe volstaat het contact op te nemen met het Fonds.

Het Fonds Suzan Daniel werkt samen met Amsab vzw (Instituut voor Sociale Geschiedenis), KADOC (Katholiek Documentatie- en Onderzoekscentrum), AVG vzw (Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis) en het Letterenhuis, en heeft de steun van het Liberaal Archief vzw en het ADVN vzw (Archief en Documentatiecentrum van het Vlaams-Nationalisme).

lidgeld / cotisation 12,50 EUR

steunend lid vanaf / membre de soutien à partir de 50,00 EUR

rekeningnummer / numéro de compte 068-2150156-81

IBAN: BE36 0682 1501 5681 - BIC: GKCCBEBB

leden ontvangen gratis de nieuwsbrief

les membres reçoivent gratuitement la lettre d'information

Vanuit de vaststelling dat er al veel verloren is gegaan en bekommerd om wat dreigt te verdwijnen, kwamen eind 1995 drie mannen en drie vrouwen samen.

Na een grondige voorbereiding werd op 8 mei 1996 de vzw Fonds Suzan Daniel, homo/lesbisch archief en documentatiecentrum, opgericht. Deze pluralistische vereniging wil alle informatiedragers uit het homo/lesbisch en transgender verleden en heden, evenals die met betrekking tot de strijd tegen hiv/aids, verzamelen, ordenen, inventariseren en ter beschikking stellen van geïnteresseerden.

Daarnaast plant het Fonds ook allerlei activiteiten rond dit materiaal: inrichten van tentoonstellingen, studie- en vormingscycli, publiceren van studies, documenten, enz.

Om dit alles professioneel te verwezenlijken wordt in de praktijk samengewerkt met erkende archiefinstellingen. Ook zij achten dit thema belangrijk en willen zich inzetten om er een extra aandachtspunt van te maken.

Ayant constaté que beaucoup de documents se sont perdus déjà et soucieux de ce qui risque de disparaître, trois hommes et trois femmes se réunirent fin 1995. Le 8 mai 1996 l'asbl Fonds Suzan Daniel, archives et centre de documentation homo/lesbien, fut fondé après de profonds travaux préparatoires.

Cette association pluraliste se propose de rassembler, de ranger, d'inventorier tous les documents et sources d'information concernant l'homosexualité, le lesbianisme, la bisexualité, les questions transgenres, le vih/sida... et de les mettre à la disposition du public intéressé.

Le Fonds prévoit aussi l'organisation d'activités diverses autour de ces matériaux: des expositions, des cycles d'études et de formation, la publication des études, des documents, etc.

La coopération dans la pratique avec des Archives reconnues doit garantir une réalisation professionnelle de tous ces projets.

het fonds in 2017

Kort na het redactioneel afsluiten van het vorige exemplaar van deze nieuwsbrief, op 1 december 2016, organiseerde het Forum voor Belgisch onderzoek naar de geschiedenis van gender en seksualiteit, met medewerking van het Fonds Suzan Daniel, een Engelstalige studiedag. Academici uit Duitsland, Nederland, het Verenigd Koninkrijk en eigen land spraken over de rol van literatuur en media in de ontwikkeling van een holebi-bewustzijn in de tweede helft van de twintigste eeuw. De directe aanleiding was de vijftigste verjaardag van *Diagnose van het anders-zijn*, de allereerste eigen tv-reportage over 'homofilie' van de openbare omroep. Dankzij dit initiatief is dat jubileum zeker niet onopgemerkt voorbijgaan: diverse programma's van de VRT, evenals de CANVAS-website, hebben er aandacht aan besteed.

De vier academici op de studiedag in Antwerpen. (Foto AVG)

Dit jaar stond geen dergelijke activiteit op het programma, maar lag de klemtoon bij de verwerking en de dienstverlening. Het eerste aspect wordt in een andere bijdrage toegelicht. Wat betreft de dienstverlening zijn de laatste twaalf maanden heel wat personen en instanties bij het Fonds komen aankloppen. Zo zijn documenten geleverd voor, of is op een andere manier assistentie verleend aan, diverse tentoonstellingen en een lezing: over 40 jaar çavaria en 10 jaar Antwerp Pride, over de vroegere lesbiennegroepen in Gent, over de geschiedenis van cinema Studio Skoop in diezelfde stad, voor een kleine fototentoonstelling in een seniorencentrum in Turnhout in het kader van een maand rond diversiteit, en voor een presentatie in de Bulgaarse hoofdstad Sofia over de eerste Pride-manifestaties in diverse landen.

Studenten en andere vorsers zochten dan weer informatie over Franstalige aidspreventiecampagnes in de hoofdstad in de jaren '80; de geschiedenis van de Genderstichting, het Roze Aktie Front, het Centre de Culture et de Loisirs en Tels Quels; holebifilmfestivals in Brussel; Hiëronymus Duquesnoy de Jonge; mannelijk naakt in de fotografie (1870-1920); de houding ten opzichte van homoseksualiteit van de protestantse gemeenschap in België; de perceptie van aids in Vlaanderen... Voorts is op het Fonds beroep gedaan voor het aanleveren van onder meer illustratiemateriaal voor twee boeken en diverse artikels, en in de zoektocht van tv-productiehuizen naar getuigen.

Enkele delen van de tentoonstellingen over 40 jaar çavaria en 10 jaar Antwerp Pride. (Foto's SVC)

Het voorbije jaar is ook een aanzet gegeven om twee van de frustraties waarmee het Fonds al jaren te kampen heeft, aan te pakken. Enerzijds zijn intussen al een aantal websites – in eerste instantie eerder eenvoudige exemplaren, bij wijze van oefening – gearchiveerd. In de toekomst zal het erop aankomen die inspanning voort te zetten. Anderzijds is er het feit dat veel te weinig archivalia van het homo/lesbisch bedrijfsleven – van vroeger en nu – hun weg vinden naar onze collectie. Er is nagedacht over een strategie om het belang van dat materiaal te benadrukken en de eigenaars ervan te overtuigen het niet verloren te laten gaan.

Tot slot investeerden we natuurlijk tijd en energie aan de redactie van deze nieuwsbrief en aan het aanknopen en onderhouden van contacten met het oog op de uitbreiding van onze collectie, waren we met een stand aanwezig op de Pride in Brussel, op Antwerp Pride en op de L-day, enzovoort.

BH

l'actualité d'un combat – colloque

Fin septembre, Arc-en-Ciel Wallonie a organisé un colloque pour fêter son dixième anniversaire. Daniel Borrillo (Université de Paris-Nanterre) s'y est demandé: "Existe-t-il une vie après le mariage gay?" David Paternotte (ULB) a élucidé "les défis du militantisme LGBT aujourd'hui". Ensuite, Valérie Piette (ULB) a présenté le master interuniversitaire en études de genre. Et François Sant'Angelo (UNIA) a parlé des discriminations basées sur l'orientation sexuelle.

Dans ce numéro de La notion insupportable, nous publions une introduction par le vice-président de la fédération et le discours de Thierry Delaval (membre fondateur).

i n t r o d u c t i o n

Arc-en-Ciel Wallonie a dix ans! Dix ans de travail pour une association, c'est beaucoup de personnes, qui de près ou de loin nous ont aidé.e.s, appuyé.e.s ou soutenu.e.s. Merci donc à vous tous, ami.e.s, bénévoles, administrateur.e.s, employé.e.s, collègues ainsi qu'à l'ensemble des pouvoirs publics qui nous ont soutenus dès le début et au cours de toutes ces années.

Dix ans c'est l'occasion de faire le point. C'est l'occasion de regarder en arrière et ici Thierry Delaval nous en donne l'opportunité. C'est aussi comme l'a souligné David Paternotte le moment du bilan et de l'auto-critique; tout ça pour pouvoir à nouveau regarder vers l'avant.

Notre association est fondamentalement une association de militant.e.s qui ont compris qu'ensemble on était plus fort.e.s. Qu'il était important de faire entendre notre voix pour faire progresser toujours plus nos droits et nos libertés. Certes, aujourd'hui nous avons les lois de notre côté. Cependant, l'homophobie est encore présente dans de nombreuses couches de la société. Tout n'est pas acquis, loin s'en faut, j'en veux pour exemples la loi cynique sur le don de sang ou la situation des LGBT+ dans les flux migratoires. Mais aujourd'hui, c'est un nouveau chapitre du militantisme LGBT+ qui s'ouvre. Celui de la traduction auprès du plus grand nombre de ces avancées légales en véritables avancées sociétales. Celui du militantisme d'éducation et

d'émancipation. Sans doute le plus difficile à aborder car sa cible est partout et diffuse!

Nous vivons des temps de paradoxes. D'un côté nos droits n'ont jamais été aussi reconnus, de l'autre la société se referme. Un retour de balancier diront certains. Jamais depuis 40 ans les conservateurs n'ont été aussi bruyants. Jamais ils n'ont été aussi arrogants et agressifs... Ni aussi structurés. Réactosphère qu'on les appelle désormais.

Ce terme finalement bien choisi rappelle la notion d'ensemble, de regroupement. En effet, il serait faux de croire que cette sphère est homogène. Elle est une chimère issue du rassemblement derrière une même cause, d'idéologies diverses que ce soit celles des chrétiens radicaux, celle des néonazis et autres fascistes de tous bords mais aussi dans une certaine mesure tout ce que la société compte de marginaux, de frustrés ou de laissés pour compte qui regrettent une sorte de passé mythifié. Ces vastes mouvements réussissent une union sacrée derrière quelques portes drapeaux idéologiques tel que la lutte contre le mariage pour tous ou le repli identitaire qui ne font que masquer la cacophonie d'un conservatisme effréné.

Force est de constater que tous ces mouvements grandissent. Face à eux par contre, l'opposition paraît bien faible. Les rangs sont bien dispersés et aucune idéologie suffisamment convaincante ne semble faire surface et être en mesure de battre en brèche ces idées que l'on avait pourtant crues en voie de disparition. Alors, RE-mobilisons-nous. Il est temps de réagir... Les combats d'Arc-en-Ciel Wallonie mais aussi ceux de biens d'autres associations en Belgique sont plus que jamais nécessaires. Soyons fièr.e.s d'être libre, soyons fièr.e.s d'être ce que nous sommes! Et montrons cette fierté...

*Cyrille Prestianni
Vice-Président d'Arc-en-Ciel Wallonie*

v o u l o i r , c ' e s t d é f a i r e
u n p e u
a m b i t i o n s e t r é s u l t a t s
e n w a l l o n i e

Le 6 mai 2007, les représentants de sept associations signaient l'acte constitutif de la Fédération wallonne des associations LGBT, Arc-en-Ciel Wallonie. Ces associations fondatrices sont, dans leurs dénominations de l'époque, Alliège (à Liège), le CHEL (à Liège), la Communauté du Christ Libérateur (à Bruxelles, avec des antennes à Liège et Namur), LaLucarne.org (à Liège), Tandem (à Namur), Tels Quels (à Bruxelles, avec plusieurs antennes en Wallonie) et Activ'Elles (association de fait active à Bruxelles, dans le Brabant-Wallon et dans le Hainaut).

La création d'Arc-en-Ciel Wallonie est récente. Si on regarde les jalons des combats LGBT, la contestation autour de la différence d'âge de consentement au début des années '80, la lutte contre le vih et le sida dès la seconde moitié des années '80, la cohabitation légale fin 1998, puis le mariage en 2003, l'ouverture de l'adoption en 2006, les lois anti-discrimination en 2003 et 2007, on a d'emblée l'impression qu'Arc-en-Ciel Wallonie est née avec une guerre de retard. Peut-être est-ce vrai dans un certain sens. Mais les associations qui la composent à l'origine n'avaient pas attendu pour se profiler dans le champ de la défense des intérêts des LGBT. Beaucoup d'entre elles – mais pas toutes – étaient actives déjà au sein de la FAGL, la Fédération des Associations Gayes et Lesbiennes, avec les associations bruxelloises. Elle avait été créée dès 1996, à l'initiative de François Sant'Angelo, qui interviendra plus tard dans cet après-midi au nom de Unia. C'est la FAGL qui a été le relai des associations LGBT en particulier dans le cadre du combat pour l'ouverture du mariage aux personnes de même sexe. Elle était aussi la section francophone pour la rédaction des plateformes de revendication élaborées chaque année à l'occasion de la Pride. J'ai encore souvenir du mémorandum pour les élections communales de 2006, encore rédigé sous l'égide de la FAGL, puis des dernières actions en 2008. Depuis lors, la FAGL est en sommeil. En Wallonie, Arc-en-Ciel Wallonie lui a succédé, progressivement. Il y avait une raison à cela, très pratique. La FAGL a toujours échoué à obtenir des financements qui lui auraient permis de se structurer et de se renforcer. Les moyens financiers, malheureusement, c'est le nerf de la guerre. Ceux-ci vont se présenter à nous de manière inattendue. Lorsqu'à l'occasion du 17 mai 2006, la ministre wallonne de la Santé, des Affaires

sociales et de l'Égalité des chances de l'époque, madame Christiane Vienne, est invitée à la Maison Arc-en-Ciel de Liège, celle-ci est séduite par le projet d'Alliège et l'infrastructure dont elle dispose rue Hors Château.

Quelques mois plus tard, son cabinet nous recontacte. La ministre est prête à mettre quelques moyens financiers, un fonds d'impulsion en quelque sorte, pour le développement d'autres maisons arc-en-ciel en Wallonie. Mais le tissu associatif wallon est en général trop ténu, voire absent dans les principales villes de la région, pour répondre de manière immédiate à cette ambition. Il y a une exception: Namur dispose de plusieurs associations LGBT sur base desquelles un projet peut être développé et le sera effectivement, avec la création du Centre Gay et Lesbien de Namur, devenu la Maison Arc-en-Ciel de Namur. Après des contacts avec les associations les plus actives en Wallonie, nous proposons alors à la Ministre de supporter la création d'une fédération wallonne, dont une des missions serait d'encourager le développement du tissu associatif, condition préalable nous semblait-il à la création de maisons arc-en-ciel.

l a d i v e r s i t é d e s
t e r r i t o i r e s

Dis comme cela, l'avènement d'Arc-en-Ciel Wallonie peut paraître une pure opportunité. Ce n'est pas vrai. Il y a longtemps que plusieurs associations cherchaient les moyens de leur développement en Wallonie. La revendication d'un financement structurel du mouvement associatif LGBT figurait de longue date dans nos mémorandums, que ce

soit au niveau communal, régional, communautaire ou fédéral. Cela faisait aussi de nombreuses années que l'impécuniosité et le manque de priorisation en la matière du côté de la Communauté française, dont les rares moyens orientés vers le mouvement LGBT étaient quasi exclusivement consacrés à la Région de Bruxelles, nous avait fait prendre l'orientation privilégiée de nous tourner vers le pouvoir régional wallon.

Nous savions par ailleurs que la diversité des territoires, la

coexistence en Wallonie de deux grandes villes seulement, de quelques villes de moyenne dimension, de nombreuses zones semi-urbaines et de larges régions rurales, ne pouvait résulter en une genèse uniforme, en un seul modèle de développement du tissu associatif et plus largement de l'aide aux personnes LGBT en Wallonie. Il était dès lors peu vraisemblable que l'émergence de ce tissu associatif puisse être conçu et piloté de la capitale. Il nous fallait donc prendre notre destin en main. C'est ce que nous avons fait ces dix dernières années. Aujourd'hui,

malgré la disparition de certaines associations sur la période, la Fédération compte 21 membres. En outre, quelques associations supplémentaires ne sont pas – ou pas encore – membres d’Arc-en-Ciel Wallonie.

A la Maison Arc-en-Ciel de Liège s’est donc ajoutée celles de Namur, puis de Mons, du Luxembourg, de Verviers, d’Ottignies et enfin de Charleroi.

Nous avons accompagné, conseillé, aidé, intercédé et dans la mesure de nos moyens soutenu financièrement bon nombre de ces associations apparues sur le territoire wallon, même si on ne peut négliger l’appui important venu d’ailleurs, notamment de Tels Quels et des CHEFF, la fédération des cercles étudiants LGBT.

u n d é c r e t

A côté de ces soutiens individuels, nous avons fait davantage. Nous sommes parvenus à concrétiser la revendication dont je vous parlais plus tôt, c’est-à-dire le principe d’un financement structurel du secteur associatif LGBT en Wallonie. Durant toute la législature régionale précédente, de 2009 à 2014, nous avons fait le siège du gouvernement Wallon, en particulier auprès de la Ministre Eliane Tillieux qui avait à l’époque l’égalité des chances dans ses compétences. A la fin de la législature, après un parcours législatif dans lequel nous nous sommes fortement impliqués, a été adopté le décret du 11 avril

2014 dont le titre est tout un poème: “Décret insérant, dans le Code wallon de l’Action sociale et de la Santé, un Livre VII relatif à l’aide aux personnes lesbiennes, gays, bisexuels, bisexuelles et transgenres”.

Ce décret organise en fait un régime d’agrément des maisons arc-en-ciel de Wallonie, accompagné d’un budget de fonctionnement, et la reconnaissance d’une Fédération wallonne des maisons arc-en-ciel.

Il a fallu encore une année supplémentaire pour que l’arrêté d’exécution, daté du 15 mai 2015, soit adopté, délai qui s’explique en partie par le changement de gouvernement après les élections de 2014. Et les premiers agréments sont intervenus en 2016. Arc-en-Ciel Wallonie était reconnue fédération des maisons arc-en-ciel, Alliège devenait la Maison Arc-en-Ciel de Liège et la Maison Arc-en-Ciel du Luxembourg obtenait ensuite l’agrément. Nous espérons que plusieurs autres suivront rapidement, mais je crois à ce sujet qu’Arc-en-Ciel Wallonie se doit de rester vigilante.

Ce développement, nous espérons qu’il va se poursuivre. Nous sommes en effet convaincus de l’intérêt de telles structures. Elles permettent l’organisation d’activités par les associations LGBT locales, elles identifient un lieu et offrent un accueil à toute personne en recherche de repères, de conseils, d’aide, ou tout simplement de sociabilité.

Alors non, Arc-en-Ciel Wallonie n’est pas apparue trop tard. Les combats et les acquis dans le champ législatif dont je parlais en introduction, si ils ont mis la Belgique à la pointe en matière de protection formelle des personnes LGBT, n’ont pas d’un coup de baguette magique fait disparaître les préjugés et les injonctions au silence que trop de gais et de lesbiennes subissent encore aujourd’hui. Ces avancées ne doivent pas nous leurrer. Nous voyons bien, tous les jours, combien il est difficile de secouer les politiques à tous les niveaux de pouvoir. Les problématiques que nous leur exposons sont écoutées bien souvent avec une bienveillance polie, un brin de condescendance, parfois encore une certaine gêne. Elles constituent rarement des priorités.

Devant cette capacité d’inertie, la raison d’être d’Arc-en-Ciel Wallonie apparaît clairement. Nous travaillons dans le long terme, avec cet objectif majeur de promouvoir les conditions d’une existence des personnes gais et lesbiennes qui ne soit pas handicapée par leur orientation sexuelle ou leur identité de genre.

u n e v o l o n t é d ’ o u v e r t u r e

En dix ans, Arc-en-Ciel a déployé une activité assez incroyable en comparaison des moyens dont nous disposons.

Dans le registre des actions de sensibilisation, nous donnerons très vite une identité wallonne à la journée mondiale de lutte contre l’homophobie, en créant ces petits pin’s représentant un coq au panache arc-en-ciel. Tous les ans, nous réitérons une campagne de distribution dans les administrations communales, dans les rues de villes, dans les écoles ou dans certaines entreprises, et bien sûr dans les milieux LGBT. Chaque pin’s donné est un geste vers l’autre, une rencontre, une proclamation. Je te donne cette épinglette et je te dis qu’effectivement j’existe. Je te donne ce pin’s et j’attends de toi que tu me respectes.

Ce geste, répété des centaines de milliers de fois par des centaines de bénévoles depuis tant d’années, j’ose croire qu’il produit ses effets. Oui, il change le monde!

Et ce geste, c’est notre signature. Le projet d’Arc-en-Ciel Wallonie dès ses premiers jours, c’est un projet d’ouverture. Nous n’avons pas voulu nous inscrire dans une logique qui voudrait confiner les gais, les lesbiennes, les bisexuels et les transgenres dans un entre soi. Nous voulions au contraire nous confronter à tous les acteurs de la société dans laquelle nous évoluons, parce que c’est aussi notre société et que nous n’en avons pas d’autre.

Durant ces dix ans d’activité intense, nous avons ainsi été, toujours munis de projets solides ou d’argumentaires étayés, à la rencontre d’acteurs innombrables. Les politiques bien sûr. Des ministres, des collaborateurs de cabinet, des parlementaires, des bourgmestres et des échevins. Mais aussi des administrations fédérales, régionales, communautaires, provinciales et communales. Des institutions comme la justice et la magistrature, la police, les syndicats, les universités, les centres de planning familial, les services de la jeunesse et ceux de l’aide à la jeunesse, les centres d’asile pour réfugiés, les centres publics d’action sociale. Nous nous sommes inscrits dans des collaborations

structurelles avec Unia, le Conseil wallon de l'égalité entre les hommes et les femmes, la plateforme pour l'éducation à la vie relationnelle, affective et sexuelle, les associations de prévention du vih et bien d'autres encore.

c i b l e r l ' e n s e i g n e m e n t

Dans cet esprit d'ouverture et de rencontre, nous avons privilégié plus particulièrement quelques cibles. L'enseignement supérieur d'abord. En organisant le prix François Delor, qui chaque année récompense un travail de fin d'études supérieures consacré à des thématiques qui nous intéressent, nous voulions créer un incitant à travailler sur ces sujets à un niveau académique. L'objectivation scientifique de problématiques qui touchent les LGBT manque cruellement dans notre pays, et notre ambition, modeste, c'est de petit à petit faire émerger cette démarche, cette réflexion, ce savoir utile. Le Prix Delor a aussi l'objectif de mettre Arc-en-Ciel Wallonie en interconnexion avec les universités et les hautes écoles. Non seulement elles sont sollicitées dans l'organisation de ce prix, en particulier par la diffusion de l'information, mais aussi par le jury, composé d'académiques des principales universités et de quelques hautes écoles, qui sont devenus au fil du temps des correspondants réguliers d'Arc-en-Ciel Wallonie.

Aujourd'hui, en ce jour d'anniversaire, beaucoup d'entre eux sont là, et certains vont s'exprimer après moi. Nous en

sommes fiers et nous vous en sommes particulièrement reconnaissants. Et puis, il y a cette autre cible: les jeunes. Le milieu scolaire, le lieu où se forment les mentalités. Le moyen le plus efficace de lutter contre l'homophobie, le sexisme et les préjugés qui y sont liés est peut-être d'éviter qu'ils n'apparaissent. Arc-en-Ciel Wallonie s'est donc lancé depuis maintenant cinq ans dans l'intervention scolaire, avec le GrIS Wallonie, certainement son projet le plus ambitieux. Inspiré des méthodes développées au Québec, le GrIS est aussi le résultat de collaborations, notamment avec les CHEFF, le Service de santé affective, sexuelle et de réduction des risques de la province de Namur (Saser) et d'autres spécialistes de l'animation scolaire. C'est aussi une fabuleuse aventure humaine. Le GrIS mobilise plus de 50 intervenants bénévoles qui par couples, après une formation courte mais intense, sillonnent les villes de Wallonie et se rendent dans les écoles secondaires, à la rencontre d'enseignants et surtout d'élèves. A ce jour, depuis le début, plus de 350 animations ont été menées qui ont touché environ 7000 élèves. Chaque animation, que les bénévoles commentent régulièrement dans un groupe Facebook fermé, révèle ce qu'elle représente de défi, mais aussi de passion et de richesse. Cette action du GrIS a été récompensée dès 2012 par le prix Egal'titude de la

Thierry Delaval au colloque. (Photo Arc-en-Ciel Wallonie)

Région Wallonne, puis par le prix de la Fondation Ihsane Jarfi. Et on ne s'arrêtera pas en si bon chemin.

I h s a n e e t J a c q u e s

Alors, non, décidément. Arc-en-Ciel Wallonie n'a pas été créée trop tard. Les chantiers sont encore innombrables. Notre monde doit encore changer. Si nous-mêmes n'en étions pas persuadés, l'année 2012 se serait chargée de nous rappeler à l'ordre.

2012, le 1er mai. Ihsane avait disparu à la sortie d'une boîte gaie. Son corps est retrouvé nu, abandonné dans un champ, couvert de coups et de sang. Quatre individus s'étaient acharnés sur lui. Parce que dans leur désœuvrement ils trouvaient drôle de casser du pédé. Quelques mois plus tard, c'est Jacques qui se fait assassiner à coups de marteau dans un lieu de drague, cible d'un homme parti se venger sur le premier homo qu'il rencontrerait d'humiliations plus ou moins fantasmagiques qu'il ruminait de longue date.

Dans ces deux drames, Arc-en-Ciel Wallonie a immédiatement décidé de faire usage des latitudes que la loi avait autorisé depuis peu: celle de se porter partie civile. Les deux procès ont eu lieu en 2014. Cette décision n'était pas facile à prendre. Il fallait faire taire notre émotion et trouver la signification d'une telle action. Nous nous sommes dits alors que malgré tous les efforts des associations LGBT, et aussi des autorités publiques dans une certaine mesure, la "tolérance" vis-à-vis des gais et des lesbiennes reste terriblement condescendante. Elle cache mal la perpétuation des jugements à l'emporte-pièce qui, dans toutes les strates sociales, n'éprouvent que du mépris pour celles et ceux qu'offusquent à des degrés divers les conceptions séculières de la masculinité, de la virilité, de la féminité soumise à la domination masculine, de la détestation du sexe. Il ne suffit que d'un relâchement des digues encore ténues d'une morale trop neuve incluant la promotion de la non-discrimination pour que les stéréotypes un temps retenus s'échappent à nouveau en de grands flots incontrôlés. C'est pour cette raison que nous nous sommes engagés dans ces procès. Parce qu'il fallait que quelqu'un explique notre vécu, qu'une voix témoigne de ces mécanismes insidieux, qu'il puisse y avoir une parole authentique et convaincante de telle sorte que l'homophobie ne puisse être minimisée. Et Arc-en-Ciel Wallonie a été ce quelqu'un.

C'est finalement toute sa raison d'être.

Thierry Delaval

herinneringen aan een carrière in de verpleging

Gedurende haar hele professionele loopbaan was Greet Van Brussel actief in de verpleging. Eerst werkte ze in enkele ziekenhuizen, om vervolgens de overstap te maken naar de thuisverpleging. Een terugblik.

“Mijn naam doet misschien iets anders vermoeden, maar ik ben geboren in Heverlee en heb mijn kinder- en jeugd jaren altijd daar en in Leuven gewoond. Vader werkte er aan de universiteit, als laborant bij de architectenopleiding. Moeder was huisvrouw, maar had altijd vroedvrouw willen zijn. Samen met mijn broers en zussen hebben we in zekere zin eigenlijk haar droom gerealiseerd: een heeft net als ik verpleegkunde gestudeerd, anderen waren kinderverzorgster, sociaal assistent of opvoeder. Maar in tegenstelling tot mezelf zijn zij wel in het Leuvense blijven wonen.

Die interesse voor de medische sector had ik dus ook. Na aanvankelijk wat te hebben getwijfeld over een opleiding psychologie, ben ik geneeskunde beginnen te studeren, maar ik was gebuisd na het eerste jaar. Omdat vaders 65ste verjaardag, en dus zijn pensioen, in het verschiet lag en een jongere broer nog op de schoolbanken zat, wilde ik mijn jaar niet bissen. Dat zou te duur zijn geweest voor mijn ouders. Dus heb ik de overstap gemaakt naar de studies verpleegkunde, en meer bepaald de psychiatrische verpleegkunde. Dat was zeer tegen de zin van mijn moeder, aangezien zij echt een tegenstander was van de toenmalige psychiatrische behandelingen, met elektroshocks en dergelijke. De gedachte dat ik in zo'n omgeving zou werken, vond ze vreselijk.

Op dat ogenblik was er in Leuven echter al een grote kentering aan de gang in de psychiatrie, die eigenlijk is veroorzaakt door Luce de Mullewie, de vrouw die ons heeft opgeleid. Door haar oud-leerlingen die in Lovenjoel, Bierbeek, enzovoort aan de slag zijn gegaan, heeft zij echt een grote invloed uitgeoefend en veel goeds gedaan. Zo is veel veranderd.

Zij was heel open van geest. Ik heb haar later niet meer gezien – als ze nog leeft, moet ze ruim in de tachtig zijn – maar in zekere zin heeft ze ook mij bevrijd, want door haar heb ik in de klas, ergens begin jaren zeventig, mijn coming-out gedaan. Zij stimuleerde immers openheid, en het praten over alle mogelijke themata waarmee mensen konden zitten. De concrete aanleiding was het feit dat ik vaak een vrouw bezocht die ik had leren kennen tijdens een vorige stage op een kankerafdeling. Ik ben er ook nachtenlang bij gebleven, tot ze is overleden. En dat kwam me op kritiek te staan in de klas: mij werd daardoor verweten dat ik me nog bezig hield met gewone verpleging. Dat was toen wel de sfeer in de klas: de psychiatrie was alles, en daarbuiten mocht je geen interesses hebben. Enfin, mij werd voor de voeten geworpen dat ik een ‘oud vrouwtje’ ging bezoeken. Ik vond het een belediging voor haar om zo genoemd te worden, om als een nummer te worden aangezien in plaats van als een mens van vlees en bloed. Dus antwoordde ik

dat zij geen ‘oud vrouwtje’ was, en dat ik haar graag zag. Zo is die coming-out begonnen. Mede door de openheid van onze docente is die zonder problemen verlopen en heb ik van geen van mijn elf klasgenoten negatieve reacties gekregen. Integendeel zelfs. Dus dat was voor mij een bevrijding.”

e e n o u t c a s t

“Thuis had ik het al enkele jaren eerder – ik was zeventien jaar – verteld, waarop mijn vader weende en moeder kwaad reageerde. Wie mij toen, zonder het te weten en zoals wellicht voor vele anderen van mijn generatie, heeft gesteund, was Will Ferdy. Altijd. Dat was toch ongelooflijk. Met als bijkomend voordeel dat mijn moeder dol op hem was: ze kon toch moeilijk een groot probleem maken van mijn lesbisch-zijn aangezien haar grote idool kort voordien zelf zijn homoseksualiteit publiek had gemaakt. Een andere figuur uit die periode die zeker niet onvermeld mag blijven, is professor Steven De Batselier. Ja, in Leuven was er op dat moment veel aan het bewegen.

Mijn coming-out in de klas was dus een bevrijding. Voor alle duidelijkheid: niet dat ik ooit heb geworsteld met het feit lesbisch te zijn, want dat is nooit het geval geweest. Dat was voor mij al snel duidelijk. Eigenlijk wou ik eerst toch altijd liever een jongetje zijn. Toen ik klein was, hé. Daarna niet meer. (lacht) Toen vocht ik ook op straat, en tot mijn tien à elf jaar kon ik zelfs dikwijls winnen. Dat vond ik leuk. De jaren op de middelbare school daarentegen vond ik vreselijk. In die periode was ik heel verliefd op een meisje uit de Chiro. Dat was erg omdat zij niet lesbisch was. Dus daar heb ik wel mee geworsteld. Een lerares Frans heeft me gelukkig gesteund, gewoon door er te zijn. Het etiket ‘lesbisch’ dat ik op school droeg, was trouwens niet de enige reden waarom ik daar een outcast was. Zo was ik het enige kind van de klas uit een arbeidersgezin. Bovendien was een oudere zus met een Rwandese man getrouwd, hetgeen helemaal niet werd geapprecieerd. Dat mag gerust een hetze worden genoemd. Ook leerkrachten maakten racistische opmerkingen, waarna heel de klas zich omdraaide en mij aanstaarde. Daar heb ik dikwijls op gereageerd, onder meer om dan gans Afrika te verdedigen. Dat zit nog altijd in mij: als ik een racistische opmerking hoor, dan is het, om de woorden van dichter Lucebert te hernemen, alsof er ‘een grote norse neger’ in mij is neergedaald.”

o n t s l a g e n

“Eigenlijk was ik altijd van plan geweest om iets te doen met psychiatrie: ook toen ik aanvankelijk die geneeskundestudies was gestart, was dat het specialisme dat ik voor ogen had. Die keuze heb ik meteen bevestigd in de school voor verpleegkunde. En de omgang met psychiatrische patiënten tijdens de stages bevestigde me daarin: ik voelde dat ik daar goed zat.

Meteen na mijn studies ben ik op de afdeling kinderpsychiatrie van een katholiek ziekenhuis – de naam doet er niet toe want ik wil geen oude koeien uit de gracht halen – kunnen beginnen. Dat was eigenlijk een aangename en leuke periode, want ik werkte daar heel graag. Mijn toenmalige vriendin werkte op dezelfde afdeling, en dat ging prima: we werden erg goed aanvaard door de collega's – dat was een jonge equipe – evenals door de psychologe, waar ik heel goed mee kon opschieten, en de hoofdpsychiater. Vlakbij het ziekenhuis huurde ik een huisje met een tuintje, zodat ik met de fiets naar het werk kon. Tijdens de zomer van 1976 waren de nachten soms zo warm dat we buiten in de tuin sliepen. Op den duur bleven ook collega's daar slapen en stond het er vol bedden.

In die periode heb ik niet te maken gehad met homo/lesbische casussen. Het was uiteindelijk ook een kinderafdeling. Eigenlijk was er toen geen sprake van om kinderen in een bepaald gedragspatroon te dwingen. Ik herinner me één patiëntje dat hermafrodit was. Daar is dan vrij over gepraat, of een operatie nodig was. Maar er is beslist om te wachten tot de puberteit, om dan te zien hoe het kind zich voelde.

Op zeker moment is echter een andere psychiater benoemd als hoofd van de dienst. Na enkele maanden heeft hij mij ontslagen. De officiële reden was dat ik in koppel leefde met mijn vriendin en wij samen op één dienst werkten, terwijl dat volgens het intern reglement niet kon. Maar eigenlijk had hij mij als boodschap gegeven dat ik wegens mijn te 'mannelijk' uiterlijk en mijn manier van zijn, evenals het feit dat ik lesbisch was, voor de pubers en adolescenten geen goede identificatiefiguur was... Mijn vriendin kon dus wel blijven.

Na dat ontslag, na twee jaar dienst, ben ik toch serieus in een depressie geraakt. Maar als ik daar nu op terugblik, was dat het beste wat me in mijn leven is overkomen. Niet omdat ik daarna meer kon zijn wie ik was, want in die jonge equipe was dat toen nooit een probleem geweest. Wel omdat ik vervolgens naar Brussel ben verhuisd en door alles wat daarna is gebeurd. Dat zou anders allemaal nooit het geval zijn geweest."

i n e e n v r i j z i n n i g
z i e k e n h u i s

"Dat ik in een katholiek ziekenhuis was ontslagen, heeft ertoe bijgedragen dat ik vervolgens in een Vlaams vrijzinnig ziekenhuis aan de slag ben kunnen gaan. Dat was nochtans geen evidentie – de verzuiling woog toen veel meer door dan vandaag – aangezien ik mijn diploma had behaald op een katholieke school. Maar tijdens het sollicitatiegesprek had ik verteld waarom ik mijn vorige job was kwijtgeraakt. De hoofdverpleegster, die voordien in het Gentse had gewerkt, had al eens meegemaakt hoe een collega was ontslagen omdat ze lesbisch was. Van haar kreeg ik dus meteen te horen: 'Wees maar wie je bent'. Ook uit die periode, waar ik werkte op de psychiatrische afdeling voor volwassenen, herinner ik me een incident, maar dan met een collega. Er was daar een vrouw opgenomen die heel geagiteerd was en vaak gilde. Op zekere dag was ik met haar aan het praten, maar elke keer dat zij gilde, kwamen twee van mijn collega's binnengestormd. Ik stelde hen gerust – ze gilde wel, maar maakte geen aanstalten om me te krabben

Greet in de tuin, met haar haan, begin jaren '90.

of te bijten – maar dat bleef zich maar herhalen. Toen ik na de derde keer uitriep dat ze verdomme buiten moesten blijven, was het hek van de dam. Een van hen repliceerde: 'Weet je wat er is met jou? Jij moet eens goed gepakt worden.' Ik had geen zin om daar in zo'n sfeer te blijven en ging meteen naar de hoofdverpleegster om mijn ontslag in te dienen. Maar zij weigerde: 'Je gaat meteen naar hem en praat het uit!' En dat hebben we gedaan. Dat was een hevige confrontatie, maar we hebben de dingen dan rechtgezet.

Ik vermoedde dat die patiënte misbruikt was geweest, en als dan telkens twee mannen de kamer binnenstormden, maakte dat de situatie enkel maar erger en erger. Maar voor die problematiek was in die tijd nog heel weinig aandacht. Dat werd eigenlijk helemaal freudiaans geïnterpreteerd, dus als een fantasme. Dat was erg voor vrouwen die op jonge leeftijd misbruikt waren geweest, want zij konden dat niet kwijt. Dat was later, op mijn volgende werkplek, nog een pak erger. De psychiater die er het meest open was, was een arts met Marokkaanse roots. Van alle lesbische patiëntes die ik achteraf ben tegengekomen, kreeg ik te horen dat je met die man kon praten. Maar voor de rest was daar veel ontkenning. Zo was er eens een meisje, dat ik later nog ben tegengekomen. Bij een briefing was zij even kort binnengekomen en hadden we mekaar bekeken. Tijdens de daaropvolgende bespreking verklaarde haar verpleegster echter dat die patiënte asexueel was, hetgeen mij toch wel wat verbaasde. Maar ja, die meisjes konden zich niet uiten. Behalve dan bij die ene dokter waarvan velen het niet meteen zouden verwachten.

Toch heb ik na twee jaar mijn ontslag gegeven in dat eerste vrijzinnige ziekenhuis. Ik wilde terug gaan studeren. Dat heb ik ook gedurende twee jaar gedaan – halftijds studeren, halftijds thuisverpleging in het Leuvense – om dat finaal toch op te geven. En daarna ben ik aan de slag gegaan in een Franstalig vrijzinnig ziekenhuis."

Enkele oudere werken uit onze collectie over psychiatrie en (zie verder) verpleging.

d e t a a l g r e n s o v e r

“Het klopt dat in de verpleging nogal wat homo’s en lesbiennes werken, maar hoe dat komt, weet ik niet. Dat moet je misschien eens aan je kapper vragen. (lacht) Zeker in dat derde ziekenhuis werkten er erg veel in de verpleging, en er waren ook verschillende dokters. Maar het opvallende was dat in dat vrijzinnige ziekenhuis niemand uit de kast kwam. Ik merkte dat men op dat vlak aan Franstalige kant duidelijk heel wat minder ver stond. En voor mij was dat een shock. Eigenlijk heb ik nooit echt mijn coming-out moeten doen, want mensen bekijken mij en denken: ‘lesbisch’. Dus ik ging daar werken en dacht dat iedereen wel open zou zijn, maar ik merkte dat het helemaal niet zo was, al werd er onderling natuurlijk wel over gesproken. Die geslotenheid werd zelfs geëxpliciteerd toen ik na enkele interims solliciteerde voor een vaste betrekking. Tijdens het gesprek met het diensthoofd, die trouwens zelf lesbisch was, heeft ze me gezegd dat ik er niet moest ‘militeren’. ‘Het is hier zoals buiten: je moet je verstoppen’, zei ze.

Dat gaf aanleiding tot hilarische toestanden. Ik herinner me een scène met een secretaresse, waarvan ik nooit had gedacht dat ze lesbisch was. In de keuken van onze afdeling was er een lift die recht naar de centrale keuken ging. Op zekere dag zag ik dat een kok van die centrale keuken, waarvan ik wist dat hij homo was, naar boven kwam en die secretaresse begon te knuffelen. Ik wist eerst niet wat ik zag. Maar later vernam ik dat het blijkaar was afgesproken omdat er geruchten gingen over haar. Op die manier probeerde ze de schijn hoog te houden dat ze hetero was... Dat overtuigde echter niet iedereen. Zo was er eens een patiënt die altijd maar rondliep en intussen aan één stuk door praatte. Op een gegeven moment stopt hij voor mij, noemt de naam van die secretaresse, zegt: ‘*Elle aime l’amour à la lesbienne*’, en liep dan voort. Voordat ik daar ben vertrokken, is dat gelukkig wel wat opengetrokken. Met Michel was er een nieuwe, homoseksuele collega bijgekomen,

waarmee ik goed bevriend ben geraakt. Hij was verliefd geworden op een andere, biseksuele verpleger en deed wat verleidingspogingen. Hij heeft wel zijn coming-out gedaan, waarna de sfeer een beetje is veranderd. Hij was trouwens de enige die ooit eens met mij over hiv/aids heeft gesproken: hij had eens een los contact gehad en was daarna toch wel bang. Dat moet tegen het midden van de jaren tachtig zijn geweest.

Daarnaast heb ik uit die periode weet van één hieraan gerelateerde casus, op de psychiatrische afdeling van dat derde ziekenhuis. Ik vond dat eigenlijk wel erg. Het betrof een voor een depressie opgenomen man die verschillende contacten had, met mannen en met vrouwen, en daar heel open over was. Een hiv-test had uitgewezen dat hij drager was van het virus. Op een stafvergadering zei de behandelende psychiater dat hij de man uit het ziekenhuis zou ontslaan, zonder daarover iets te zeggen. Dat ging voor mij te ver: ‘Je moet dat zeggen. Hij moet dat weten.’ Waarop die dokter me heeft gevraagd om bij dat gesprek aanwezig te zijn, want hij durfde dat niet alleen. Dat was dus in die tijd dat er nog veel angst heerste, en dat er officieel eigenlijk niets werd gedaan om dat in te dijken, om dat te voorkomen.

Om een of andere reden had ik eigenlijk altijd periodes van zowat twee jaar. En na die tijd heb ik ook daar mijn ontslag gegeven. Ik denk dat ik wat depressief was. Ik voelde me in elk geval niet goed. Op zekere dag zat ik voor een patiënt – een man die zijn vrouw had verloren – en begon ik zelf ook te wenen. Dat gaat natuurlijk niet. Toen ben ik eveneens erg verliefd geweest op een patiënte. Echt een amour fou. Zij was opgenomen in een soort van manische toestand, waarin mensen dus alles zeggen, alles vragen. Zij had mij gevraagd naar mijn privéleven. Uiteindelijk antwoordden heterocollega’s daar heel gewoon op als hen werd gevraagd of ze getrouwd zijn en kinderen hebben. Dus ik zei: ‘*Je vis avec quelqu’un*’. ‘*Quelqu’un ou quelqu’une?*’ ‘*Quelqu’une*.’ Maar daarna was ze angstig. Niet voor mij, maar omdat ze in die toestand was. Dus ook angst voor zichzelf. En dan heb ik het besluit genomen te stoppen met psychiatrische verpleegkunde, omdat ik haar door die verliefdheid kon schaden.”

v r i j v a n g e d a c h t

“Vervolgens ben ik overgestapt naar de thuisverpleging, eerst in Jette, dan in Sint-Jans-Molenbeek. Aanvankelijk was dat eveneens met het idee om dat twee jaar te doen, maar uiteindelijk heb ik het gedaan tot aan mijn pensioen. Dat was op zelfstandige basis, zij het meestal in een equipe met enkele collega’s.

Thuisverpleging heb ik heel graag gedaan. Maar dat was natuurlijk iets helemaal anders dan voordien op psychiatrische afdelingen. Je komt bij de patiënten thuis, wordt bij wijze van spreken een deel van de familie, en doet veel mensenkennis op. En het is enorm afwisselend: van de gewone handelingen zoals insuline inspuiten tot zware problematieken zoals trombozes en bejaarden met alzheimer, inclusief de problemen die dat stelt in een koppel.

Vooral de periode in de Brusselse kanaalgemeente was heel aangenaam. Oudere Molenbenaars zijn immers erg vrij van gedacht. Die vertelden gewoon over de bloemist en de man die daar wat verder een café openhield, en dat die een koppel waren. En de vrouwen uit de Maghreb zijn veel vrijer dan hun mannen. Sowieso wordt er dan wel eens over persoonlijke zaken gepraat.

Ik herinner me een Algerijnse vrouw, getrouwd met een Marokkaanse man. Zij hadden zeven kinderen – dus net als mijn ouders – waarvan de jongste even oud was als ik. Dat schiep een band. Elke dag bleef ik er voor de koffie. En ook al sprak zij weinig Frans, toch hadden we heelder conversaties. Op zekere dag vroeg ze me wat ik thuis deed. 'Eerst eten, dan dit en dat, en tot slot wat tv kijken.' 'Et puis dormir?' 'Ah oui.' 'Alors, avec monsieur ou avec madame?' 'Non, jamais avec monsieur.' En dan klopte ze even op mijn knie: 'C'est bien ça.' Dat was een vrouw van een stuk in de zeventig, die niet kon lezen of schrijven, maar toch zo vrij van geest. Al kan het natuurlijk dat ze anders zou hebben gereageerd in het geval van iemand uit haar eigen familie...

Een ander voorbeeld. Een buurvrouw vroeg me eens over mijn partner waarmee ik samenwoon: 'Est-ce que c'est ta sœur?' 'Non, nous sommes des amis.' 'Ah oui, ok.' Voor haar man bestaat dat niet, maar zij begreep het meteen. Een andere keer begon ze over haar zoon: 'Mon fils a 35 ans et il ne veut pas se marier...' Dat was een aanloop om daar met mij over te praten. Want in de moslimgemeenschap zijn er veel homomannen die toch met een vrouw getrouwd zijn.

Een andere keer ging ik een grootmoeder verzorgen. Ik kwam binnen en zag de rug van iemand waarvan ik dacht dat het een dochter of kleindochter was. Tot wanneer die zich omdraaide en ik een man zag, helemaal gemaquilleerd, met nagels en alles, die steeds over 'zijn man' sprak. Ook dat was hier in de buurt, bij mijn weten, geen probleem, net zo min als voor die grootmoeder. De ene is zus, de andere zo. Het is een van de redenen waarom ik hier zo graag woon."

g e e n   z w a r t   g a t

"Mijn huis, in de buurt van de Vismarkt, aan de andere kant van het kanaal, heeft trouwens een zekere reputatie. Voor mij woonden hier allemaal homo's. Toen we eens op reis vertrokken, kreeg ik van de taxichauffeur, die vlakbij was geboren, het volgende te horen: 'Quand j'étais jeune, c'étaient tous des gays ici. Et ils étaient toujours si gays.' Hij gebruikte het woord dus in de twee betekenissen. De burens vonden hen heel sympathiek, en ik denk dus dat zij hier een groot stuk van de weg hebben geplaveid. De vroegere eigenaar leeft trouwens nog, maar al zijn vrienden van destijds zijn gestorven aan aids.

In de thuisverpleging ben ik daar enkel bij Afrikaanse patiënten mee in aanraking gekomen. Wat mij daarbij stoorde, was dat wij het niet wisten. Bijvoorbeeld een Afrikaanse vrouw die de ene infectie na de andere had, met etterende wonden. Dan stond er gewoon op het voorschrift: 'handschoenen aandoen'. Dat was alles.

Vijf jaar geleden ben ik met pensioen gegaan. Geleidelijk aan is de job steeds hectischer geworden, ook door het toegenomen verkeer. Als ik mijn vroegere collega hoor, is het intussen zelfs nog veel erger. Ik zei het vroeger altijd aan mijn patiënten: 'Ik neem mijn tijd, maar begin niet te klagen als ik eens wat later ben, want ook voor de vorige persoon neem ik mijn tijd.' Maar op het eind heb ik rustig kunnen uitbollen, omdat Patricia almaar meer heeft overgenomen. Ik heb nooit een collega gehad als zij: er is nooit sprake geweest van wrijvingen of jaloezie, en we steunden mekaar. Zij is van Madagaskar en dus gekleurd. Als een racistische patiënt tegen mij zei dat hij haar niet meer wilde, was mijn reactie simpel: dan mij ook niet meer. Omgekeerd is dat een enkele keer ook voorgevallen, al heeft ze mij dat niet dadelijk verteld omdat ze zodanig geschokt was. Een patiënte had haar gezegd: 'Je ne veux plus cette lesbienne.'

Vlakbij wonen enkele bejaarde homomannen die hun partner hebben verloren en dus wat vereenzaamd zijn, maar niet in die mate dat ze helemaal niemand meer zien. Eigenaardig genoeg ken ik hier geen bejaarde lesbiennes. Zij moeten er nochtans ook zijn, al blijven ze blijkbaar minder zichtbaar dan hun homoseksuele leeftijdsgenoten. Hoe dan ook ben ik na mijn pensioen niet in een zwart gat gevallen. Ik ga nog regelmatig hier en daar helpen, bij vroegere patiënten – want die band blijft – of bij bejaarden hier in de buurt. Boodschappen doen of andere klusjes, want ik ben nogal handig. Het is prettig omdat ik daar gewoon kan praten, zonder enig taboe. Ja,, het is hier een hele leuke plek om te wonen."

Bart Helliinck

l - t o u r

L-Tour, en tant qu'association lesbienne, organise des parcours lesbiens et arc-en-ciel pour faire connaître au départ de Bruxelles l'histoire (herstory et history) des personnalités et des collectivités lesbiennes, homosexuelles, bisexuelles, 'trans', 'intersexes'...

*q u e l l e e s t l a g e n è s e
d u p a r c o u r s ?*

Depuis la fin des années 1970, quand des lesbiennes arrivaient de province ou de l'étranger, sortir ou 'faire un tour en ville', c'était pour moi l'occasion de leur expliquer ce qui y existait ou avait existé sur le plan lesbien, en relation avec ce qui existait ou avait existé ailleurs. Nous n'étions qu'une poignée et tout nous intéressait. Avant l'ère 'internet', les informations étaient véhiculées principalement par des écrits, courrier postal ou publications. Téléphoner à l'étranger ou voyager coûtaient cher. Les contacts directs étaient dès lors précieux et appréciés, et quand des lesbiennes venaient, nous le faisons savoir en organisant une soirée-rencontre, et beaucoup se déplaçaient pour venir les écouter. Nous nous échangeons les informations sur nos contrées respectives, mais aussi sur les rares groupes ou personnes actives ailleurs dans le monde, nous analysons les hauts faits de lutte et les victoires, les difficultés et les points de lutte collective à mener. A l'époque les initiatives existantes tenaient en un seul carnet d'adresses. Ce n'est qu'avec les années, que les associations et les événements se sont multipliés, pour finir par remplir des guides internationaux, que j'ai continué à informer.

C'est cette dynamique particulière qui me manquait, que j'explique d'ailleurs dans les parcours. Je voulais redémarrer une association lesbienne à portée internationale, basée en Belgique, et en raison d'un enchaînement de choses, l'organisation de parcours est la première forme qu'elle a prise.

Suite à l'exposé sur Artemys donné dans le cadre du Colloque sur les Mémoires Homosexuelles(1), j'ai été contactée par Dominik de l'association cycliste Cactus, qui avait assisté au colloque, pour l'organisation d'une Queer Byke-Tour en mai 2013(2). Les historien.ne.s Mathilde Messina et Wannex Dupont avaient également été convié.e.s, et ensemble nous avons renseigné les participant.e.s sur des pans d'histoire LGBTQI à Bruxelles.

Très vite ont suivi d'autres parcours. A l'initiative de Mathilde, nous avons réalisé un parcours lesbien en automne 2014 pour la L-Week de la Maison Arc-en-ciel de Bruxelles. Ayant eu vent de ce projet, la Région de Bruxelles-Capitale via son office de tourisme Visit Brussels, a demandé de réaliser un parcours pour des journalistes de médias lesbiens européens qui avaient été invitées pour commenter le lancement d'une première européenne, Girls Heart Brussels. Encore toujours élaboré par Jessica Gysel, editrice de la revue Girls Like Us, tout un week-end est destiné aux lesbiennes et aux femmes pour faire découvrir des lieux et des événements réalisés par des lesbiennes sur Bruxelles.

Marian Lens

Cette dynamique m'a permis aussi d'inviter des associations lesbiennes lors du Festival International Lesbien de Films, Cinéffable, à Paris. Et la Coordination Lesbienne de France, ainsi que La Lune Noire de Strasbourg, initiatrice parmi les premières associations françaises de l'accueil de lesbiennes demandeuses d'asile, sont venues assister au parcours de la L-Week.

Il fallait un nom pour organiser les inscriptions au parcours et continuer le projet, et dès septembre 2014, l'association de fait L-Tour a ainsi démarré. Ravie du succès de la formule, Visit Brussels a ensuite soutenu dans le cadre de la Pride 2015, la réalisation d'un parcours sur l'histoire LGBTI+ destiné au tout public. Et depuis, cela a continué à l'exponentielle.

*p r é s e n t a t i o n d u p r o j e t
L - T o u r*

Le parcours couvre des réalisations et des pensées évoluant du tournant des XIXe et XXe siècles, jusqu'à aujourd'hui, et remonte partiellement au XVIIe siècle. La cosmopolite Bruxelles sert ainsi de tremplin vers notre histoire locale, nationale et internationale.

Les parcours sont réalisés pour des projets spécifiques (festivals ou rencontres lesbiennes, ou comme en 2016 un parcours-découverte pour des personnes demandeuses d'asile à l'initiative des Rainbows United de la RainbowHouse). Ils sont demandés par des associations LGBTI+ pour leurs groupes cibles (Alter Visio pour les jeunes, Bear Pride Belgium...), ou régulièrement par la coupole RainbowHouse de Bruxelles (Network Day, événements annuels, Nederlandstalig Overleg...), qui atteindra sous peu une soixantaine d'associations, et de laquelle fait partie L-tour. Des initiatives externes (par exemple des stagiaires auprès des institutions européennes) désirent, grâce aux parcours, découvrir cette renommée capitale européenne sous un autre angle. Les tours continuent à être promus et demandés par des instances officielles comme Visit Brussels (entre autres en 2015 pour les 25 ans des compétitions lesbiennes européennes de volley-ball organisées par le BGS à Bruxelles), ou en 2016 dans le cadre d'IDAHOT par l'ambassade des Pays-Bas et la Représentation Permanente auprès de l'Union Européenne.

Enfin, le parcours est ouvert à un large public depuis 2015 dans le cadre du mois de la Pride à Bruxelles.

Les tours ont beaucoup de succès et suscitent énormément d'intérêt. Nous comptons une moyenne de 20 à 30 personnes par parcours. Les inscriptions peuvent dépasser la soixantaine, comme au L-Festival organisé par la RainbowHouse en 2014, pour un bus de 50 places... Les parcours Pride ont triplé et sont répartis désormais sur tout le mois de mai. Avec plus d'une vingtaine de parcours à notre actif, nous dépasserons les 500 participant.e.s d'ici la fin de l'année 2017.

Les langues utilisées sont l'anglais, le français et le néerlandais. Des participant.e.s reviennent parce que chaque parcours s'enrichit progressivement de nouvelles données, en fonction des recherches, des points d'intérêt ou des témoignages spontanés, des événements nouveaux ou des points d'actualités, qui deviennent à leur tour des éléments d'histoire lors des parcours qui suivent. Souvent les organisations demanderesse d'un parcours en apprennent beaucoup sur l'histoire de leur propre organisation : origine, évolution, préexistence d'initiatives similaires...

Des extraits d'interviews passés dans les médias permettent d'éclairer notre histoire tout en faisant passer des messages très forts, porteurs de changements potentiels, comme celui de notre top model belge Hanne Gaby Odiele, à propos de l'opération qu'elle a subie à 10 ans: "Je suis fière d'être intersexuelle mais je n'accepte pas l'idée que des interventions chirurgicales de ce genre se déroulent toujours, aujourd'hui, sans le consentement des enfants"(3).

J'essaie de maintenir un canevas de base, reprenant un éventail diversifié d'informations, pour contenter le plus grand nombre d'attentes possibles. Un accent particulier est mis sur la visibilité des communautés qui sont encore toujours minorisées au sein de la société ou des mouvements supposés les représenter (lesbiennes, 'femmes', communautés 'issues de l'immigration', personnes 'présentant des défis physiques'...).

Les parcours ont souvent lieu à pied, ou se font en bus, une formule qui permet de se rendre au sein de nos foyers historiques excentrés de la capitale, comme Ixelles et Schaerbeek.

*c o m m e n t   s e   p r é s e n t e
l e   p a r c o u r s ?
q u e l l e s   e n   s o n t   l e s
c a r a c t é r i s t i q u e s ?*

Le cadre particulier de la capitale permet de révéler les éléments tangibles, les faits, les lieux où des événements se sont passés, et de faire ainsi découvrir notre histoire, dans et hors du mouvement, en y précisant 'qui' a fait 'quoi'.

L'analyse se distille au fur et à mesure du parcours. Des points d'interrogations, des idées, des pensées ou des réflexions exprimées par les gens ou les associations, qui peuvent aussi être antagonistes et qui montrent ainsi que l'histoire n'est pas linéaire. Pour que chaque participant.e non seulement se fasse sa propre opinion, mais surtout avance dans le questionnement de ce qui semble 'exister en soi', et

Quelques guides de Bruxelles, datant de 1985 et 1987.

réussisse à ébranler cette sensation que les choses sont neutres. Ce voyage dans le temps et l'espace permet de découvrir qu'il y a finalement autant d'opinions et de choix de vie qu'il y a de personnes. Et que l'histoire n'est pas homogène, qu'elle est intrinsèquement l'inverse, tout à fait hétérogène, diverse et plurielle.

a. Le contenu sociétal

Le parcours dévoile l'évolution en dents de scie des mœurs, des lois et des droits en Belgique, et explique les périodes de répression ou de recul, ainsi que les victoires. Les lieux à Bruxelles où des prises de position ont été formulées par des autorités apparaissent, comme notre gouvernement rue de la Loi, mais aussi le Palais des Académies où à la fin du XIXe siècle, lors d'un congrès de criminologues, la délégation belge n'était pas favorable à une criminalisation de l'homosexualité(4). La Belgique n'a connu qu'une courte période répressive strictement légale de 1965 à 1985.

b. Ce que tout le monde a l'habitude d'y retrouver, les succès, les 'premières', belges, européennes ou mondiales, qui se sont produites à Bruxelles... et le présenter de manière insolite

L'approche se veut relativiste et précisera que certaines gloires sont plutôt des... 'deuxièmes'. La Belgique est le deuxième pays au monde à étendre le mariage aux 'homosexuels' (après les Pays-Bas) – le mariage est un filon thématique critique très riche du parcours parce qu'il est révélateur de notre société – et à avoir un chef d'Etat 'gay' (dans la géopolitique des deux derniers siècles). L'analyse se poursuivra pour révéler le non relevé: une première plus inattendue étant en réalité que "le premier Chef d'Etat homosexuel" est une lesbienne, Jóhanna Sigurdardóttir (Islande, 2009-2013). Par ailleurs, le parcours fait découvrir que l'année 2013 comptera trois Chefs d'Etat lesbiens/gays au monde, tout.e.s en Europe. Notre premier ministre Elio Di Rupo (2011-2014) et le toujours Premier Luxembourgeois actuel, Xavier Bettel, qui commençait cette année-là. La Pride de mai 2015, a permis d'annoncer qu'il venait de se marier, grâce à la loi d'extension du mariage aux 'homosexuels' qu'il venait d'instaurer dans son pays, faisant de son mari d'origine belge Le premier First Lady. Le fait qu'il est le premier 'homme' dans l'histoire qui veuille assumer officiellement ce rôle de représentation et poser notamment à côté des 'femmes de', n'est

certainement pas étranger au fait qu'il soit gay.

En surprenant ainsi l'auditoire, souligner qu'il y a des premières qui se révèlent régulièrement être... autres que celles que l'on pense, c'est aussi une manière de faire apparaître ce qui est toujours invisibilisé dans une histoire qui reste encore trop souvent celle des dominances. L'on peut s'étonner que l'histoire des lesbiennes, des communautés 'issues de l'immigration' déjà souvent multi-générationnelles, des personnes qui quittent les normes hétéro-sexuées, pour ne citer que quelques groupes minorisés de la population, ne soit toujours pas plus mise en avant ou reconnues en ce XXIe siècle. C'est ce que ce parcours désire pallier également: montrer au public, aux personnes de décision, que c'est une histoire qui se révèle être une histoire des manquements aussi. En effet, pourquoi la première mondiale suivante n'est-elle pas plus connue? Au Palais des Congrès du Mont-des-Arts en 1976, la quantité énorme pour l'époque de 2000 lesbiennes et femmes venant d'une quarantaine de pays différents vont former le Tribunal des Crimes contre les femmes. C'est à cette occasion que le Front Lesbien International tout nouvellement formé va parler de "persécution des lesbiennes" et aussi proclamer l'idée politique historiquement très nouvelle que "l'hétérosexualité forcée est un crime contre les femmes".

c. La géo-occupation de notre capitale révèle d'une part les lieux où associations et événements collectifs ont pris place permettant de faire avancer les revendications et les changements sociaux, et d'autre part ceux où ont habité nos protagonistes.

Le centre-ville est de loin le plus riche en évocation. Parcourir les trois phases de déplacement du 'gay-village' ou plutôt de la concentration des lieux 'lesbiens' et 'homos' du centre-ville, en particulier en suivant l'évolution de ses bars et cafés, nous permet de nous imprégner de l'atmosphère fin de XIXe siècle de la Galerie Saint-Hubert, quand Bruxelles était considérée comme ayant le plus de lieux 'lesbiens et gays' en Europe. Durant la première moitié du XXe siècle, les cafés se concentraient plutôt dans le carré de la Rue-des-Bouchers vers la Grand-Place. Ensuite les lieux de sortie se sont déplacés de l'autre côté de celle-ci pour prendre leurs quartiers actuels vers Lemonnier et Anneessens, en passant par la rue du Midi.

Un lieu-clef de la ville peut être par la même occasion un prétexte pour une chronologie à coloration arc-en-ciel. Avant de devenir la belle verrière actuelle, la Galerie Royale Saint-Hubert était une ruelle à la mauvaise réputation avec sa "faune particulière"... Jusqu'aux années 1980 vous pouviez vous rendre dans des bars lesbiens et homos dont il fallait connaître les numéros et les sonnettes pour pouvoir y accéder. En 2015 les Bears ont fêté leur Pride belge dans le chic Théâtre du Vaudeville. Des parties du film 'trans' Danish Girl ont été tournés peu après dans la Galerie.

Ixelles a également connu beaucoup d'associations et d'événements. Les centres de diffusion télévisuelle, BRT et RTB, ont lancé les premières émissions 'homosexuelles', d'abord flamandes dès les années 1960, ensuite francophones dans la décennie qui a suivi. Les

années 1980 ont connu l'affaire Eliane Morissens et la diffusion par radio des émissions d'Antenne Rose, suivies par d'autres sur les ondes des radios libres. La Place Flagey a vibré lors d'une grande manifestation féministe. Et la chaussée d'Ixelles, contigue, a connu deux importantes associations. La naissance en 1985 de la librairie lesbienne Artemys. C'est ainsi que j'ai appris que Sœur Sourire était lesbienne et qu'elle s'était rendue à Infor-Homosexualité, qui était situé plus bas dans la chaussée. Je révèle alors que notre Singing Nun avec Dominique... avait lancé le premier 'tube mondial', phénomène qui s'est alors lancé dans le domaine de la chanson. Je clos en informant le déménagement récent du lobby ILGA-Europe dans la commune. Grâce au Fonds Suzan Daniel, nous pouvons faire savoir que Suzan Daniel – qui venait aussi à Artemys à partir des années 1985 sous son nom Suzanne De Pues – a créé le premier groupe lesbien et homosexuel en Belgique en 1953, le Centre Culturel Belge. Qu'elle en ait très vite été évincée par des homos qui "ne voulaient pas être dirigés par une femme" fait aussi partie de notre histoire. C'est à Schaerbeek que le groupe a vu le jour. Un demi-siècle plus tôt y a vécu le trop peu connu George Eekhoud, auteur du roman Escal-Vigor, "l'un des premiers à aborder l'homosexualité sous un angle positif, qui lui a valu un procès retentissant en 1900. Mais il connaîtra ainsi une grande action de solidarité menée par les auteurs belges et étrangers" dont André Gide. Son grand amour qui perdurera plusieurs décennies jusqu'à sa mort, ira à Sander Pierron, un ouvrier lithographe de Molenbeek-Saint-Jean(5). Les années 1930 ont connu au Parc Josaphat la victoire de la championne mondiale de cyclisme, Elvire De Bruyn (1934), qui à 23 ans (1937) obtiendra son changement officiel de nom, Willy, et recevra des traitements médicaux pour "changer de sexe"(6). Un peu plus loin, les années 1970 verront fleurir les communautés homosexuelles, dont celle des Biches sauvages(7). Quelques-unes de ses membres créeront le premier centre d'archives en Belgique (deuxième centre d'archive lesbien au monde après New York). Je faisais partie du collectif quand nous avons décidé d'afficher plus ouvertement notre identité politique en rebaptisant Féminaire en Lesbianaires.

d. Un style/philosophie: informer mais aussi interpellé et faire réfléchir, par l'irrévérence et l'humour ou l'inattendu

Le sujet du mariage est important pour les romantiques ou pour parler de droits légaux. Cependant tout de suite viennent les chiffres de divorce, ce qui permet de contenter plus de monde, les anti-mariages aussi, et c'est bien plus réaliste, c'est le 'prix' d'une liberté qui n'a pas toujours existé.

Des homos et lesbiennes se domicilent le temps de leur célébration de mariage au centre-ville pour pouvoir faire des photos sur le balcon de l'Hôtel de ville qui surplombe la magnifique Grand-Place.

En face se trouve le musée qui exposait les vêtements protocolaires de Manneken Pis offerts à la ville. A présent, un musée spécifique situé près de la statuette contient celui réalisé par le couturier homo

Le seul numéro du magazine de la Holebi Overleg Brussel, fin 2000.

français Jean Paul Gaultier dans le cadre de la Pride 2015. Pour contrebalancer cette image considérée par certains comme trop people ou normalisatrice en raison de l'absence de critique par rapport au symbole phallique, je demande qui connaît le premier accoutrement gay du Manneken. Peu savent qu'il s'agit d'un condom rose mis lors d'une action d'Act Up, évidemment non conservé au musée...

Et l'enchaînement qui suit, rappelle un autre fait historique plus ancien, lié à Duquesnoy Hiëronymus de Jonge, le fils du sculpteur de la statuette, qui a connu en 1654 un des derniers procès pour sodomie dans le territoire qui est devenu la Belgique, pour avoir violé deux garçons(8).

Mais c'est la statuette de Jeanneke, aussi symbole de la ville par son prénom typiquement bruxellois, qui plaît bien plus pour une visite par ailleurs plus au centre de notre histoire. Créée par une fondation, elle rappelle l'histoire d'une clandestinité, la lutte contre les cancers, suggérant le 'cancer gay' ou sida. Elle est par ailleurs située dans l'Impasse de la Fidélité qui a connu plusieurs cafés ou bar lesbiens et homos, tout au long du XXe siècle.

e. Le canevas des parcours peut tourner autour de fils conducteurs En fonction des intérêts des participant.e.s ou des circuits demandés, chaque thème peut être intégré à tout moment du parcours, en fonction de l'angle d'approche ou chronologiquement.

Grâce à ses multiples facettes la question 'trans' peut s'évoquer dès Schaerbeek ou la Galerie St-Hubert, comme nous venons de le voir. ILGA, qui a siégé dans le quartier européen près de Schuman, a un de ses secrétariats qui s'y consacre. En littérature, l'écrivaine lesbienne belge Anita Van Belle a écrit une très belle nouvelle Tape-dur contant une histoire 'trans/fuge'(9).

Le cas d'Elvire/Willy De Bruyn étant une exception, l'angle des lois permet de montrer qu'elles commencent en 1980 en autorisant de choisir le "sexe opposé". Ce n'est que tout récemment que l'obligation de se faire opérer qui y était liée, pourra être éradiquée, notamment grâce au travail de l'association Genres Pluriels qui en a fait un cheval de bataille, soutenue par RainbowHouse Brussels, ou la Pride dans ses

revendications spécifiques en 2016. La Pride à Bruxelles étant une des rares au monde à rester aussi politiquement engagée.

Cet angle et celui du mariage étendu font poser la question pertinente du sens d'encore recourir aux notions 'hommes' et 'femmes' toujours mentionnées sur les pièces d'identité ou lors de démarches administratives officielles non médicales. Un domaine de questionnement où Bruxelles en particulier est aussi précurseur: de la 'fluidité des genres' ou des 'genres au pluriel' revendiquées par ces derniers groupes, à l'analyse et la recherche de l'abolition de la construction des catégories binaires et dichotomiques dites 'de sexe' ou 'de genre', et par extension celle de l'hétérosocialité, lancée par les lesbiennes Radicales au tournant des années 1979-1981 à Bruxelles (et dans de rares autres pays)(10).

f. Importance des contacts directs

Les points de départ ou de chute des tours se font dans des lieux liés à notre histoire. Tantôt Horeca friendly ou tenus par des membres de nos communautés, ou du BIP, maison de la Région, grâce au soutien de Visit Brussels. Si cette dernière démarche peut surprendre, l'analyse montre qu'il s'agit en réalité d'une réelle démarche politique de reconnaissance très forte des autorités d'une société. Les générations précédentes ont connu l'opprobre, ou ont dû vivre cachées. Rappelons que dans beaucoup de pays les instances de pouvoir restent répressives.

Le parcours se termine toujours de manière conviviale autour d'un verre, en général à la RainbowHouse qui est au sein du 'quartier gay'... Ce qui permet de donner un aperçu des nombreuses associations actives à Bruxelles, en Belgique et internationalement.

p o u r q u o i t r o u v e s - t u
q u e c ' e s t i m p o r t a n t d e
l e f a i r e ?

a. Faire connaître notre her/his/toire – travail de mémoire

Dans les années 1980 et 1990, l'histoire circulait difficilement, mais mieux, notamment parce qu'elle était plus concentrée et que nos liens étaient plus directs.

Si on prend l'histoire de la naissance de la RainbowHouse qui s'est produite il y a à peine une quinzaine d'années, je suis surprise d'entendre qu'elle est fréquemment attribuée à des homos qui ne sont arrivés que des années après, ou à une coalition bilingue relativement importante.

Or seules 6 associations ont démarré le projet en 2000, toutes néerlandophones, dont une association lesbienne bilingue, via la Holebi Overleg Brussel(11). C'est par ailleurs une lesbienne, Hilde De Greef, membre de l'association lesbienne fondatrice, qui reste le seul lien permanent jusqu'à aujourd'hui. A l'époque nous avons aussi beaucoup travaillé le rééquilibrage homos/lesbiennes et stimulé les associations à réellement travailler la mixité pour celles qui la visaient, et Fuchsia a alors été créée pour rééquilibrer un rapport défavorable aux lesbiennes. Par ailleurs nous avons aussi conditionné notre investissement dans ce projet en tant qu'association lesbienne par l'instauration d'un quota

comme outil de changement social, le compromis s'étant établi à un rapport de 40-60. Le projet a rallié des associations francophones à la demande du jeune échevin ouvertement homosexuel en charge à l'époque, Bruno De Lille (qui sera secrétaire d'Etat de la Région de 2009 à 2014), comme condition pour l'obtention d'une maison.

b. Un travail de mémoire plus juste qui reflète une diversité de vécus de discrimination, voire d'oppression, et donc une diversité d'opinions et d'analyses au sein du mouvement.

C'est souvent l'histoire des seuls homos qui est prise en compte, en général blancs, et correspondant à un certain profil. Ou ce sont eux qui sont considérés comme sujet par les médias et certaines instances officielles, ou dans les ouvrages de recherche. Les autres lettres que la 'G' n'apparaissent souvent que de manière anecdotique, parfois stéréotypée.

En acceptant la demande de Visit Brussels de couvrir une histoire «homosexuelle», je me suis dit que c'était l'occasion d'offrir toutes les histoires qui ne sont jamais données, aussi celles des lesbiennes ou bis, des 'trans', des 'intersexes' et toute personne qui défie les standards straights.

c. Souvent aussi constat d'un manque général d'esprit critique et analytique dans et hors du mouvement... et une génération nouvelle qui le désire en proclamant "You are my hero" – le parcours comme source d'inspiration et de transmission pour un changement social.

Ces parcours ont révélé qu'il a fallu sauter plusieurs générations avant de retrouver ce sentiment de fierté particulier, la reconnaissance de nos forces. Ce qui les impressionne, c'est ce que nous avons fait, et que nous le racontions nous-mêmes. Et l'écoute, l'appréciation, sont maximales, et témoignent de beaucoup de respect.

Ce qu'elles veulent entendre c'est ce que d'autres depuis ces 50 dernières années ne veulent toujours pas entendre. Connaître notre histoire, tout savoir, dans toutes ses dimensions, dissidences et conflits y compris.

Beaucoup d'étudiantes ont envie de pousser les idées très loin, mais avouent ne pas du tout être soutenues à ce niveau, ou pas assez, pas prises au sérieux, voire risquer d'être mise en danger pour leur avenir. Cela leur fait du bien de voir que bien sûr c'est possible, et même nécessaire.

La profusion d'analyse et de détails nuancés impressionnent, et rassurent, parce qu'elles contrecarrent une vision simplificatrice et régulièrement erronée de l'histoire et des réalités. Sur internet, les quelques premiers éléments, les plus récents (moins de 15 ans), les plus retrouvés, souvent sans aucune vérification, deviennent les seuls éléments explicatifs. Dans les milieux académiques, avec le problème des Masters qui se réduisent au niveau du temps (quelques mois de recherche, au lieu de deux ans) et du contenu (certains ne dépassent pas la cinquantaine de pages).

Quand je montre les revues des années 1980 à 1990, des journalistes lesbiennes sont soufflées par leurs qualité, diversité, quantité, internationalisme et épaisseur.

q u e l l e s   s o n t   l e s
r é a c t i o n s   q u e   t u   a s
r e ç u e s ?   d a n s   q u e l l e
m e s u r e   l a   p r o m e n a d e
a - t - e l l e   é v o l u é e t
c o m m e n t   v o i s - t u
l ' a v e n i r ?

Le parcours est constamment sollicité. Le public est fidèle, et des demandes sont faites pour que nous augmentions et pérennisions les parcours.

Le tour est devenu partie intégrante ou régulière d'événements (Pride, Girls Heart Brussels), et est redemandé par des organisations qui l'avaient déjà programmé.

Des articles paraissent régulièrement sur le parcours dans les médias belges ou internationaux (Pays-Bas, Grande-Bretagne, Allemagne, Suisse, France...), et sont remarqués. C'est ainsi que le slogan "vendre des livres, c'est vendre des idées" a fait le buzz sur Facebook, suite à l'article de Laura Eigenmann dans la revue queer Milchbüechli, diffusé gratuitement en Suisse(12). L'interview qui a donné lieu à cet article avait été réalisé parce que son amante, Allemande, avait participé au parcours et l'avait beaucoup apprécié.

Le parcours commence à devenir source d'informations pour des recherches universitaires (travaux thématiques, Masters) qui s'accompagnent souvent d'un entretien pour avoir des informations

complémentaires, ou pour satisfaire d'autres demandes infos (par exemple pour des associations qui cherchent à illustrer leurs événements).

Je suis sollicitée pour écrire des textes ou des articles, ou invitée à des exposés ou des débats. En 2015 sur les 'Holebipioniers' par le Centre de Documentation Féministe flamand RoSa (février) et par l'association lesbienne Fuchsia (Pride – mai), au départ de ma propre vie militante, avec projection de quelques témoignages de lesbiennes, bis et homos du documentaire français Les Invisibles. Tout récemment, j'ai été invitée à un excellent salon-conférence organisé par l'organisation arabo-musulmane Omnya.

Toutes des initiatives que je voulais initialement voir se développer via L-Tour, et qui finissent par avoir lieu autrement, comme les beaux flux énergétiques évoqués dans les philosophies indiennes.

Des parcours thématiques vont bientôt être organisés pour approfondir et détailler la masse d'informations qui sont données.

Au centre d'un pays très jeune (1830) fait de contrées malmenées, arrachées, annexées pendant des siècles entre puissances 'européennes', Bruxelles a souvent constitué un espace d'exil ou de transit pour beaucoup d'artistes ou de politiques. Et donc aussi pour les 'homosexuels' quand les états alentours promulguaient des édits/lois plus répressifs. Beaucoup ont continué à aimer y passer ou y séjourner quelque peu. Baudelaire et Rimbaud sont venus y vivre leur relation amoureuse tumultueuse, et c'est d'une prison bruxelloise que sont sortis parmi les plus beaux poèmes de l'un d'entre eux... Sarah Bernhardt, 'bi' et juive, et beaucoup d'autres célébrités, ont arpenté les rues de Bruxelles, et ému beaucoup de leurs arts. Le parcours montre parfois aussi où la chanteuse Barbara, adulée par toutes et tous, a vécu quelques années une relation amoureuse. Les flux migratoires de toutes origines ces derniers siècles ont considérablement enrichi notre patrimoine.

Comme nous l'avons vu, le thème de la création permettrait d'en dire plus sur des auteures célèbres comme Françoise Mallet-Joris(10), et son Rempart des béguines, premier roman lesbien d'expression française, ainsi que Marguerite Yourcenar, née à l'Avenue Louise, et son Mémoires d'Hadrien (empereur homosexuel romain) et d'indiquer les stèles derrière le Sablon qui reprennent des extraits de ses romans. C'est jolissif bien sûr de dire que la première femme à avoir été acceptée à

l'Académie Française était lesbienne.

Une exposition jumelée à un parcours est en voie de discussion. Il y a également des projets de publication. J'ai commencé à enregistrer des témoignages (récits de vie, ou d'actions politiques) sous forme d'interviews, pour constituer une banque de données: restituer notamment l'histoire par les actrices/acteurs-mêmes. Un livre paraîtra sur Artemys prise comme point de départ au travers des nombreuses personnes qui y ont transité et couvrir ainsi une histoire de plus de septante ans des mouvements lesbiens et GBTI+. Ces publications donneront lieu à l'organisation de rencontres, d'échanges, de conférences, ou de projections de documentaires. Parce que plus que jamais les contacts directs pour les échanges de témoignages, d'infos et d'idées seront au cœur des discussions.

Le même travail est prévu pour approfondir les recherches et les analyses du fonctionnement de la société, plus particulièrement sur le relativisme de la forme hétérosociale qu'elle a prise, et une réflexion sur les catégories dites 'de genre', ou de 'sexe', ou 'd'orientation sexuelle'. Autant de sujets qui sont les piliers sur lesquels reviennent constamment les questions lors des parcours.

Marian Lens

(1) La notion insupportable (2012)18.

(2) Email du 13/05/2013 de Dominik – Cactus. La photo avec Marian devant Artemys (chaussée d'Ixelles) semble être la plus populaire auprès de nos visiteurs/-trices :-)
<https://www.facebook.com/media/set/?set=a.629325563762526.1073741826.217942384900848&type=1>

(3) Vif Weekend 24/2/2017: opération trouble qu'elle découvrira à ses 13 ans avoir été faite 'en raison de son intersexualité'.

(4) Comme a expliqué Wannas Dupont au parcours du 11 mai 2013.

(5) Georges Eekhoud (1854-1927), Gand, Fonds Suzan Daniel, 2013. Et courrier du 3/7/2013 aux membres du Fonds Suzan Daniel.

(6) De Weerd Denise. Elvire/Willy De Bruyn. Dans: Het ondraaglijk besef, (2006)12, pp.18-21.

(7) Mathilde Messina au parcours du 11 mai 2013.

(8) Charles Leen. Brandende liefde. Dans: Het Ondraaglijk besef, (2003)9, pp.12-13. Roelens Jonas. Sodomie in het vroegmoderne Gent herbekeken. Dans: Het Ondraaglijk besef (2012)18, pp.16-20.

(9) Recueil de nouvelles Les garçons.

(10) Les Lesbianaires & mon mémoire pionnier en sociologie à l'ULB.

(11) Artemys, Basta, De Andere Kant, HLB, Sacha, Xtra.

(12) "Wir haben halt einfach gemacht, was wir wollten!". Dans: Milchbüchli. Die Falschsexuelle zeitschrift der milchjugend, (2017)19, märz.

(13) Lens Marian, Françoise Mallet-Joris (1930-2016). Dans: La notion insupportable (2016)22, pp.9-12.

ik doe gewoon mijn goesting...

Geboren in 1940 in Borgerhout, was decor- en kostuumontwerper John Bogaerts decennialang vast verbonden aan de KNS, de voorloper van Het Toneelhuis, in Antwerpen. Hij werd geloofd als een der weinige scenografen die er in de jaren zestig en zeventig in slaagde om een regieconcept ruimtelijk te schragen, waardoor hij ook door andere gezelschappen uit binnen- en buitenland werd gevraagd. Daarnaast was hij onvermoeibaar bezig met tekenen – iets wat hij ooit omschreef als ‘masturberen op papier’ – en schilderen, fotograferen en zelfs het maken van enkele kortfilms. Een gesprek.

“Ik kom uit een gewoon Vlaams gezin. Vader was arbeider, moeder huisvrouw. Zijn kant van de familie was niet gelovig, haar kant wel, al kwam dat eigenlijk niet ter sprake en gingen we niet naar de kerk, behalve dan op feestdagen. Voor het lager onderwijs werd ik naar een katholieke school gestuurd, en daarna ging ik naar het Atheneum in Deurne. Dat was dus redelijk verdeeld. En dat was heel goed, want die eerste zes jaar werd ik met die hele fantasiewereld van God, het geloof, de zonden... opgevoed. Dat was heel schoon: daar begon het theater. Vervolgens kwam ik bij de socialisten, juist wanneer de puberteit uitbarstte, en dat was ook erg goed.

Mijn broer is in de zakenwereld beland. Zelf wou ik eigenlijk balletdanser worden, maar dat mocht niet van thuis: dat was waar ‘de verkeerde mannen’ liepen. Omdat ik al van op jonge leeftijd veel – en graag – tekende, en sommigen opmerkten dat ik talent had, is gesuggereerd om mij naar de Academie te laten gaan. Voor mijn ouders waren schilders echter armoezaaiers. Architectuur was een andere optie, maar dat interesseerde me niet: er waren te veel aspecten die mij niet aanstonden. En zo is het binnenhuisarchitectuur geworden, iets wat op dat moment nogal vrij nieuw was. Zo zat ik tenminste al in het juiste milieu. Ik heb zelfs een jaar bij een architect gewerkt. Maar zijn klanten wilden een fermette hebben, met luikjes en een rieten dak en zo. Ze waren nochtans met een auto naar Antwerpen gekomen, en niet per koets... Dus daar ben ik gestopt.

Voordien was er nog de legerdienst. Dat vond ik helemaal niet erg, want er lopen ook *schoon soldaatjes* rond. Met zessen op een kamer, en dan *onnozel dingen* doen. Van de gewone soldatendingen, zoals leren schieten en de groet aan de vlag, heb ik niets moeten doen. De directrice van de toneelschool, tevens een topactrice, heeft een brief laten schrijven dat ik voor een productie lang haar moest hebben. Ja, ik ben een plantrekker, maar zonder iemand pijn te doen.

Eerst moest ik meedoen met het kerstspel van de kazerne – ze hadden gezien dat ik acteur was – en later in Duitsland werkte ik bij een of andere cultuurdienst en was ik verantwoordelijk voor de cinemazaal. Dat betekende ook: affiches maken, tickets verkopen, de spoelen ophalen en terugbrengen, enzovoort. De hele dag was ik dus bezig met wat ik wou doen, inclusief tekenen. Vooral portretten maken, vond ik plezant. In Euskirchen was er ook een delegatie Amerikaanse soldaten.

Zij wilden werk van mij kopen, ook al was dat volgens het reglement verboden. Maar uiteindelijk heb ik toch de toelating gekregen.”

m a k e l o v e , n o t w a r

Programmaboekje van de voorstelling *Hosanna* in het Fakkeltheater.

“Het Atheneum was een heel vooruitstrevende school. En gemengd! Dus de keus lag open: aan de ene kant was er iets en aan de andere kant ook. Toen ontdekte ik dat doktertje spelen met de jongens veel plezanter was dan met de meisjes. Daar heb ik nooit problemen mee gehad. Ik deed gewoon mijn goesting. En men deed mee, of niet. Thuis was men wel wat argwanend, als er kameraden langskwamen. Zij werden achteraf beoordeeld. ‘Hoe zit dat met die jongen?’ Of: ‘Hoe zit dat met dat meisje?’

Op familiefeesten werden trouwens enorm veel janettenmoppen – lesbiennes werden toen eigenlijk nog niet vernoemd – verteld. Dat vond ik verschrikkelijk. Tot ik op een bepaalde leeftijd die moppentappers strop zette.

Mijn ouders stelden regelmatig de vraag wanneer ik zou trouwen. Op een bepaald moment heb ik het dus wel hardop moeten verkondigen, hetgeen niet op een algemeen hoera is ontvangen. Mijn vader bleef daar nogal kalm bij, maar mijn moeder vond het wel erg. ‘Wat zullen de mensen wel niet denken?’ Tja, zij denken maar wat ze willen.

Voor de rest was een coming-out niet echt aan de orde. Dat was zoals iedereen: daar werd over gezwegen en je deed gewoon jouw goesting. Vergeet niet dat ik in een artistiek milieu vertoefde. Daar werd er eigenlijk niet over gesproken, net zomin als over heteroseksualiteit. Waarom moest dat? We bestonden, en daarmee uit. Ik vind dat iedereen een seksualiteit heeft. Nu is het chic om het over biseksualiteit te hebben, maar dat vind ik eigenlijk allemaal modeverschijnselen. Seksualiteit is er, en daarmee uit.

Bovendien liep ik net als velen rond als een hippie. Dan was het: *make love, not war*. Dan gaan alle deuren open. Ik had geen zin om naar homobars te gaan. Waarom mij daar opsluiten? Ik was niet op jacht, voelde me niet alleen en was het ook niet, dus hoefde ik daar niet te zijn. Ik vond mijn gerief wel. Zoals in café De Muze. Dat was geen homocafé, maar ze zaten er ook.

In die tijd ben ik trouwens vader geworden. Terwijl ik een relatie had met een jongen, heb ik ook een tijd iets gehad met een gehuwde vrouw.

Twee tekeningen uit de kalender *Back from the USSA* (1984), na de tentoonstelling in San Francisco.

Dat waren allemaal mensen uit het theatermilieu, die samen op vakantie gingen. Dat koppel kon blijkbaar geen kinderen krijgen. Dat was dus makkelijk: er was geen risico aan verbonden. Tot op het moment dat ze in verwachting bleek. Haar man is vertrokken, en later bleek zijn nieuwe partner eveneens in verwachting. Zodat ik me afvroeg wie nu eigenlijk gelogen had. Zoals afgesproken, weet mijn dochter van niets. Ik heb ze twee keer gezien, maar blijkbaar ben ik intussen overgrootvader geworden. Dat was allemaal geen probleem, en is het nog altijd niet. Later heb ik dat nog eens meegemaakt: een ander meisje uit het theatermilieu bleek eveneens in verwachting, met een abortus tot gevolg. Ik dacht meteen: verdorie, wat een miserie met vrouwen. Het is veel makkelijker met mannen, want daar heb je die last niet van. Maar ja, dan verscheen aids, en werd het toch opnieuw spannend.”

g e h e c h t a a n v r i j h e i d

“Tijdens mijn studies binnenhuisarchitectuur volgde ik een acteursopleiding in avondschoon, omdat ik toch ook iets op dat vlak wou doen. Na het eindexamen vroeg regisseur Walter Tillemans in 1961 of ik geïnteresseerd was om te figureren in een KNS-productie, waar een jonge, rebelse ploeg aan het ontstaan was. En nadat hij had vernomen wat ik studeerde, stelde hij voor om eveneens decors te maken, later aangevuld met het ontwerpen van kostuums en affiches. Tillemans heeft me goed opgeleid, samen met alle anderen die me hun kennis doorgaven. Dat was formidabel.

Mijn blik is verder verruimd door het gaan kijken naar andere gezelschappen, in binnen- en buitenland. Redelijk snel ben ik trouwens door hen gevraagd om iets te doen, zodat ik ook heb gewerkt in Nederland, Canada, Zweden en de Verenigde Staten.

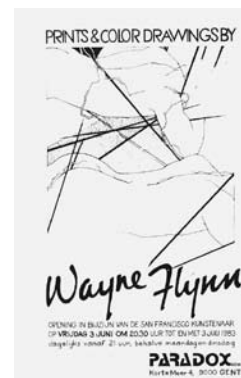
Tijdens mijn periode in Canada, vooral in Toronto en Vancouver, logeerde ik in het huis van een mannenkoppel, zijnde de sterdanser en -choreograaf van het balletgezelschap. Daar heb ik een relatie gehad met een heel mooie neger, een Amerikaan die zijn geboorteland was ontvlucht om niet naar Vietnam gezonden te worden. Ik kwam daar binnen en het was direct *koekenbak*. Als balletdanser stond hij in de

wereld waar ik altijd had willen staan. Ik heb er negen maanden gewerkt – een visum verlengen, was toen nog erg makkelijk – en ook later, wanneer ik terug hier werkte, nam ik soms voor twee dagen het vliegtuig om een première van hem bij te wonen. Intussen is hij ook al overleden, zoals quasi al mijn relaties. Ik voel me eigenlijk reeds een aantal jaar de laatste der Mohikanen.

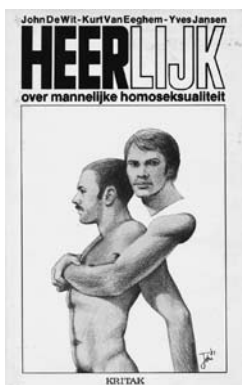
Die negen maanden zijn perfect geweest voor mij. Voordat ik vertrok, had ik een relatie met een gescheiden meisje dat wist dat ik eigenlijk naar de twee richtingen ging. Op den duur werd dat echter moeilijk: ik kan dat niet allemaal goed schatten. Dus in Canada ben ik naar een psychiater geweest om er eens over te praten. Na twee sessies wist ik gewoon al dat er geen enkel probleem was: het was de rest. En ja, van toen af aan was dat heel goed.

In de westerse wereld vind ik nog altijd dat de Canadezen op het hoogste niveau staan. Maar de oosterse wereld acht ik eveneens hoog. Want zoals alle hippies ben ik naar Nepal en India gegaan, waar ik de eerste keer vier maanden heb gewoond. Boven staan trouwens een heleboel boeken van Bhagwan Sri Rajneesh. Maar ik weigerde om naar zijn ashram te gaan. Gewoon, omdat ik helemaal nergens lid van wil zijn. Ik ben ook geen lid van de homogemeenschap. Helemaal niet. Omdat ik gehecht ben aan mijn vrijheid. Zoals iedereen dat zou moeten zijn. Maar zonder daarom egoïst te zijn of anderen uit te sluiten. Want als je jezelf een vrije mens voelt, dan straalt je dat uit en kom je direct in contact met andere vrije mensen. Dat is formidabel. En dat leerde ik ook van al mijn reizen: het is overal hetzelfde, maar met heel veel verschillen.

Die periode in India was ook indrukwekkend omdat ik nog nooit zoveel kleur had gezien. Zelfs de armste mensen lopen daar in kleuren, terwijl wij in een versleten jeans rondlopen en er met al dat materialisme zoveel geestelijke armoede is. Als reactie op mijn verblijf daar heb ik ervoor gekozen om voortaan steeds in het wit – waar alle kleuren deel van uitmaken – gekleed te gaan. Ik hoef nu al decennia niet meer na te

Aankondigingen voor tentoonstellingen van John Bogaerts en Wayne Flynn in de Paradox.

gaan wat de mode is, wat ik al dan niet nog mag dragen, enzovoort. Ik moet alleen wat meer wassen.

Mijn laatste tentoonstellingen verwijzen trouwens altijd naar *the man in white*, omdat men eigenlijk mijn naam niet kent. Al krijg ik genoeg bijnamen. Voor kinderen ben ik Gandalf. En in de supermarkt ben ik al Jezus Christus genoemd. Mensen reageren daar eigenlijk positief op.”

r a m e n d r a a k

“Een andere naam die ik draag, is Ram Bo. Het tweede deel verwijst naar de beginletters van mijn familienaam, het eerste naar mijn sterrenbeeld. Want ik ben een ram. Dat is belangrijk voor mij. Ik vind dat het klopt. Ik bedoel dat ik daar dingen in herken. Net zoals in mijn ascendant, maagd. Want een ram stoot door, terwijl een maagd erover nadenkt. Dat vind ik een heel goede combinatie. Dat is eigenlijk mijn biseksualiteit in mijn verstand.

De Belgische driekleur zwart-geel-rood hoort ook bij mij. En mijn Chinese teken, de draak, eveneens. Er zijn veel gelijkenissen met de ram, maar de draak is een verdediger, meer bepaald van de hemel. Dat vind ik formidabel.

Ik heb vroeger al gezegd dat ik het gevoel heb dat ik nu mijn vijfde leven doormaak, dat wil zeggen dat ik in het verleden al een aantal levens heb gehad. Bijvoorbeeld toen ik in India en Egypte uit het vliegtuig stapte, voelde ik dat ik daar ooit al was geweest. Dat is echt heel raar. Niet in de betekenis dat ik nu een reïncarnatie zou zijn, want dat ben ik niet. Ik weet gewoon dat ik die levens heb gehad – er zijn te veel aanknopingspunten – maar ik begin niet terug aan hetzelfde. En dat trekt me aan naar die landen. Ik voel me er meteen thuis en weet mijn weg.

Ook in Marokko, waar ik dertien opeenvolgende jaren altijd in hetzelfde huisje in een klein vissersdorpje mijn vakantie heb doorgebracht, voelde

ik me thuis. Je kon daar alles vergeten. Ik kende daar iedereen, en iedereen kende mij als John de Belgique.

Over homoseksualiteit werd daar niet gepraat, maar daar was geen enkel probleem. We deden gewoon wat plezant was als je bij mekaar bent. Net zoals in Egypte trouwens. Dat je denkt: waar zijn de mensen allemaal mee bezig, dat het zo moeilijk is, terwijl het hier even goed rondloopt. Dat is daar geen ‘ziekte uit het Westen’, maar juist hetzelfde. Die waren bovendien allemaal mannelijk, dus niet met een losse pols. En op het strand kon je al zien hoe alles in mekaar zat.

Ja, ik heb het altijd eerder voor macho-mannen gehad. Een man is een man. Ik kan niet zo goed tegen janetten: die hebben me nooit geboeid of geïnteresseerd. Niet dat men in mijn omgeving opmerkingen moest maken over eerder verwijfde personen: dan zou ik ze meteen wel van antwoord hebben gediend. Want ik was *een ambetante*, hoor. Zij het wel een heel zachte.”

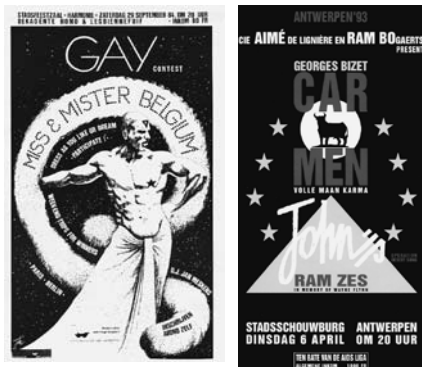
v e r s c h r i k k e l i j k

“Persoonlijk heb ik de homobeweging niet nodig én nooit nodig gehad. Maar indien nodig konden en kunnen ze op mij rekenen. Dat is inderdaad een gevoel van solidariteit. Waarom zou ik daar niet solidair mee zijn? Op voorwaarde dat ze me nemen zoals ik ben, want ik heb er wel mijn eigen mening over. Zo heb ik in het verleden met meerdere groepen samengewerkt, zoals met de Rooie Vlinder. Dat vond ik een goede ploeg, of toch een deel ervan. Dat was plezant. Maar opnieuw: ik ga bij geen enkele club.

In San Francisco heb ik wel met de Pride meegelopen – omdat ze me hebben gevraagd – maar hier in België niet. In de Verenigde Staten koos ik echter de ploeg waarmee ik op straat kwam. Dus ik liep niet bij die met pluimen in hun gat: men doet wat men wil, maar dat is niets voor mij. Net zomin als de Antwerp Pride, waar ik een paar jaar geleden eens ben naar gaan kijken. Wat stond men daar te doen? Reclame maken voor dancings en gek doen. Dat was gewoon carnaval, en daar ben ik niet voor. Dat is Disneyland voor volwassenen, met toeters en bellen. *Fuck off*. Dat draait te veel rond city marketing en commercie. En dan hangen er twee weken regenboogvlagjes, tot in mijn straat. Dan denk ik: jongens, doe dat weg. Of laat ze anders een heel jaar hangen. Dan is het ook goed voor mij.

Nee, ik ben nog altijd geen voorstander van hoe de maatschappij er nu uitziet. Daar blijf ik bij. Niet dat ik de maatschappij negeer, want ik leef er natuurlijk in. Ik sluit me er niet van af, blijf alles volgen. Maar hoe meer ik ervan weet, hoe meer reden ik heb om mij terug te trekken. Ik maak me kwaad op Donald Trump en op dit en dat. Het is gelukkig mijn wereld niet, al zit ik er wel mee opgescheept. En getolereerd worden, vind ik verschrikkelijk.

Aids was natuurlijk ook verschrikkelijk. Toen moest ik een tijd van de ene begrafenis naar de andere, en uiteindelijk heb ik voor drie kameraden een quilt gemaakt. In San Francisco, toen ik bij Wayne

Aankondigingen voor een fuif-annex-verkiezing (1984) en voor een benefietvoorstelling ten voordele van de Aids Liga (1993).

Flynn logeerde, heb ik de eerste keer over die op dat moment nog raadselachtige nieuwe ziekte horen praten. Hij was besmet, en ik reed hem onder meer naar het ziekenhuis. Ook volgde ik de vergaderingen die daar al werden georganiseerd en waar men reeds heel fel bezig was met het uitwerken van flyers en dergelijke. Daar ging ik allemaal heen, want ik wou dat weten. Eenmaal terug thuis, wist ik dus goed wat er aan het gebeuren was. Wie ik ook ontmoette, voortaan was het altijd met condoom. En daar blijf ik nu nog altijd bij.

In de beginperiode heb ik me sterk geërgerd aan het gezwam over aids in de pers, maar ook in het homomilieue. Ik vond het verschrikkelijk hoe er werd gereageerd. Dat was zo tabloid, zo vol sensatie of angst, inclusief het zoeken naar zondebokken. In 1982 is Wayne Flynn de Verenigde Staten ontvlucht. Gedurende een half jaar heeft hij bij mij gewoond, in de hoop hier niet langer geconfronteerd te worden met de constante aanwezigheid van aids. Tevergeefs, want hier vond hij evenmin rust, want ofwel wilde men er net met hem over spreken, ofwel werd hij uit angst genegeerd.

Iemand die eveneens aan aids is overleden, is Andreï Ivaneanu, mijn collega-ontwerper bij het Nederlands Toneel Gent waarmee ik een enorm nauwe band had. Hij was een onwaarschijnlijk talent én een lieve man.

Maar als je ze begint op te tellen, zijn er toch veel meer mensen uit mijn omgeving overleden aan kanker dan aan aids, hoor."

b i j n a n i e t t o o n b a a r

"Ik teken en fotografeer bij voorkeur wat ik graag zie. Dat kan een mooi landschap zijn, maar het zijn toch vooral mannen. En een tijdje geleden heb ik eens portretten gemaakt van de klanten en het personeel van cafés in de buurt. Maar het merendeel van wat ik momenteel teken, is eigenlijk bijna niet toonbaar, want compleet *overdone*, zoals het werk van Mapplethorpe of Tom of Finland. Mijn manier van tekenen is immers veranderd. Vroeger was dat allemaal meer romantisch en sprookjesachtig, nu is het heel cru. Dat is door de leeftijd.

Op een dag heb ik eens vijf tentoonstellingen tegelijkertijd geopend: men moest van de ene locatie naar de andere wandelen en kreeg er nog een

balletvoorstelling bovenop. De laatste halte was in een sauna, alleen voor heren, waar zowat 200 tekeningen hingen.

Vijf jaar geleden stelde ik *De Arabische Lente* tentoon in Het Roze Huis. Ik vond dat interessant omdat daar in de buurt een vrij grote Marokkaanse gemeenschap woont, en ik de twee bij mekaar wilde brengen.

Dus heb ik wat aan autocensuur gedaan, om niemand te choqueren. Tevergeefs, want de Marokkaanse gemeenschap is niet

komen kijken. Waarschijnlijk nog altijd als gevolg van angst. Terwijl het nochtans heel vriendelijke werken waren, met veel liefde.

Toen ik nog bij de KNS werkte, had ik elk jaar een tentoonstelling in de Stadsschouwburg. Dat waren wel nog toonbare werken, al was het duidelijk genoeg waarover het ging. Daar heb ik eens tijdens een evenement ten voordele van de strijd tegen aids al mijn werk vernietigd. Dat werd ballast, al die tekeningen van gasten die dood waren. Op muziek uit de film *The Mission* scheurde ik mijn tekeningen in stukken, sneed ik met een groot junglemes mijn schilderijen kapot, en ging alles in een container. Vervolgens kwam er vuurwerk naar beneden, als een tranendal. Apocalyptisch. Het is theater, hé. En daarna was er een drink. Voor mij was het een bevrijding. Anderen hebben achteraf allerlei zaken terug uit de container gehaald en het weer aaneen geplakt. Ook dat vond ik schitterend.

Begin jaren tachtig had ik een tentoonstelling in een grote hangar, zijnde een sm-bar in San Francisco, met maar liefst 400 tekeningen. Dat was een soort striptease: van elke kerel waren er vier tekeningen, eerst aangekleed, en dan geleidelijk aan strippend tot hij naakt was en bereid tot allerlei uitspattingen. Daar heb ik er veel van verkocht.

Toen heb ik in de Verenigde Staten de leerscène ontdekt. Eerst vond ik dat verschrikkelijk. Dat komt, denk ik, door de oorlog, want voor mij was dat fascisme en nazisme. Maar dat is geëvolueerd, want in zekere zin boeide die wereld me wel. En dus ben ik hier in Antwerpen ook naar de leerbars beginnen te gaan. Dat is wel een bijzondere combinatie: het zwart van dat leer en ik helemaal in het wit. Maar men had daar geen enkel probleem mee, en ik ook niet meer met hen. Dat klikte zelfs heel goed. Ik ben daar erg maffe mensen tegengekomen – compleet aangenaam geschift – en heb er heel goede kameraden aan overgehouden."

historisch detectivewerk naar verlangens

g e e n h u w e l i j k s p a t r o o n

“In 1969 heb ik Alex Rosseels leren kennen op een trouwfeest. Er werd nogal veel gerookt, naast gewone sigaretten, waardoor je nogal vrij van geest en van lichaam werd. Hij bleek goed te kunnen babbelen, en allebei verzetten we ons tegen onze kleinburgerlijke achtergrond, dus direct was het *koekenbak*. We waren een maf, vreemd koppel, maar toch werden we in onze beide families met open armen ontvangen, al hebben ze later allemaal geweigerd zijn nogal autobiografische boeken te lezen. Alex was echter wat verslaafd aan straffer spul. Bovendien had hij een opvliegend karakter, en vooral als er alcohol aan te pas kwam, was dat geen goede combinatie.

Nadat een aantal relaties met rozengeur waren begonnen om vervolgens te eindigen in oorlog, ben ik gestopt met, zoals ik het eens heb verwoord, een relatieopbouw volgens het huwelijkspatroon, want dat loopt faliekant af. Men wordt dan te obsessief, men kan niet meer doen wat men wil, en elke kleinigheid wordt geïnterpreteerd. Koop dan toch gewoon een hond of een kat. Maar als je die klem weghaalt, ligt alles open. Dat is dan de verdraagzaamheid: een open relatie zonder dat het een gevang is. Dat is de volledige vrijheid geven, ook aan de andere. Ik heb nu een latrelatie met een gehuwde man – ik heb eigenlijk de beste relaties met gehuwde mannen – en dat vind ik formidabel. Dat wordt zo’n vriendschapsband, compleet met het deksel erop, want we moeten niet naar buiten komen. Maar we blijven leven en genieten. Elk moment dat we samen kunnen zijn, pakken we met open armen aan. De vreugde overstijgt altijd de rest.

Waarom willen homo’s per se uit de kast komen om vervolgens in een hetero-*closet* te kruipen? Waarom willen ze diezelfde rechten, terwijl hetero’s eigenlijk alleen maar plichten hebben? Waarom willen ze toch dezelfde fouten maken? Met welke instituten ben je dan aan het meespelen? Alsjeblief, begin een relatie maar trouw niet. Ik heb me wel geschaard achter het initiatief van het samenlevingscontract, maar dat is geen huwelijk.”

“De dood boeit me, want dat is het laatste. Maar het is niet zo plezant dat ik zoveel naar begrafenissen moet gaan. Dit gesprek doet me trouwens ook te veel aan een in memoriam denken, met al die vragen over het verleden. En veel artikels in deze nieuwsbrief, die ik toch wat oubollig vind, gaan over mensen die al dood zijn. Oké, ik begrijp dat het Fonds een archiefcentrum is, maar voor mij is dat eigenlijk iets voor oude mensen: ‘Weet je nog...?’ Terwijl ik nu, in 2017, leef. En ik heb nog zoveel verhalen in mijn hoofd. Bovendien ben ik nog altijd creatief bezig, al slaap ik wat langer en doe alles wat rustiger aan. Maar ik blijf alles volgen. En vooral in het theater zijn er, wat mijn vak betreft, enorm mooie evoluties. Niet enkel door de technische mogelijkheden met de informatica, maar ook de verbeelding en de vernieuwing, zoals bij bijvoorbeeld de producties van Guy Cassiers, die ik formidabel vind.”

Bart Hellinck

Door een ongelukkige samenloop van omstandigheden was het twee jaar geleden niet mogelijk om voldoende aandacht te besteden aan het belangwekkende doctoraat *Free-floating evils: a genealogy of homosexuality in Belgium*.⁽¹⁾ Gelukkig diende zich dit jaar een herkansing aan met het verschijnen van het boek *Verzwegen verlangen*, waarvan twee hoofdstukken zijn gebaseerd op dat doctoraat. Hier verschijnt dus eindelijk een terugblik met historicus Wannes Dupont (Universiteit Antwerpen) op wat hij omschreef als een “*journey of excitement and discovery*”, aangevuld met een vooruitblik op wat de toekomst voor hem in petto heeft.

g e b e t e n

“Eigenlijk stond het absoluut niet in de sterren geschreven dat ik zo’n doctoraat zou schrijven, want ik was geen vanzelfsprekende kandidaat. Om heel eerlijk te zijn, was ik om een aantal redenen een enigszins moeilijke student, vooral tijdens de kandidaturen. Ik volgde de opleiding niet altijd met veel plezier, want ze was toen wat stoffig, vertrok te weinig vanuit een probleemstelling. Toch was die keuze voor geschiedenis voordien bewust gemaakt. Zonder dat ik dat toen beseftte, ben ik daar altijd wel mee bezig geweest. Maar ook rechtenstudies had ik overwogen. Het is alleszins niet geheel toevallig dat mijn werk vaak betrekking heeft op de scheidingslijn tussen de twee disciplines, omdat ze me allebei fascineren. Dan niet in de vorm van een droge wetsgeschiedenis, maar wel van een studie naar het structureren van maatschappijen met behulp van juridische zaken, de implicaties daarvan, enzovoort. Zelfs filosofie was even in beeld geweest, maar intussen weet ik dat het wellicht goed is dat ik daar niet voor gekozen heb, want het empirische van het historisch onderzoek is een van de zaken die ik nu meer dan ooit koester.

In de loop van de kandidaturen is de geschiedenisopleiding in Antwerpen uitgebreid met de licenties – mijn voorgangers moesten daarvoor nog uitwijken naar Brussel, Gent of Leuven – en als gevolg daarvan is er een heel contingent aan nieuwe, jonge professoren aangesteld. Dat heeft niet alleen de opleiding veel goed gedaan, maar ook mij als student. En ook al had ik gekozen voor de cultuurgeschiedenis van de Middeleeuwen als specialisme, toch genoot ik het meest van de vakken die ik volgde bij professor Henk de Smaele, vooral dat over de geschiedenis van lichaam, gender en seksualiteit. Ik was helemaal gebeten door dat vak, dat je met allerhande contra-intuïtieve inzichten om de oren sloeg.

Mijn verhandeling over pest en pestbeleid in Antwerpen tijdens de 15de en 16de eeuw werd positief onthaald. Op suggestie van mijn promotor heb ik me vervolgens kandidaat gesteld voor enkele projecten, waaronder het doctoraatsproject over ‘mannelijke homoseksualiteit in Brussel, 1867-1967’ dat door Henk was bedacht en door het

Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen goedgekeurd. Dat interesseerde me wel, ook omdat ik in zijn lessen én door mijn verhandeling in contact was gekomen met het werk van Michel Foucault. Die zag de opkomst van een pestbeleid als een soort van metafoor voor het ontstaan van de moderniteit en van de disciplinerende samenleving. Enfin, ik heb gesolliciteerd, en tot mijn aangename verrassing, werd ik geselecteerd.”

d e B e l g i s c h e p a r a d o x

“Met veel enthousiasme ben ik begin 2007 met het project gestart, ook omdat het steek hield: het was heel mooi ontwikkeld en hing logisch sterk aan mekaar. Bovendien was het mee gebaseerd op de verhandeling van Nicolas Chartier (2), die had aangetoond dat er in Brussel zeker materiaal te vinden was. We gingen er dus vanuit dat ik zou kunnen uitvoeren wat in het projectvoorstel stond, op basis van de bronnen waarvan we begrijpelijkerwijs verwachtten dat die er effectief zouden zijn. Uit de alomtegenwoordige Engelstalige literatuur, evenals de Nederlandse, volgde immers de suggestie dat zich in de 19de eeuw een explosie aan vertogen over homoseksualiteit had voorgedaan. Die zouden we dus ook in België detecteren, met wellicht een soort van eigen draai eraan. Dat bleek echter niet het geval.

Ik ben in de gerechtelijke archieven door grote, ongeinventariseerde reeksen gegaan. Concreet moest ik duizenden dossiers openen en minstens het eerste proces-verbaal ervan lezen om te weten waarover het ging. Om een voorbeeld te geven: er was een reeks van 23 strekkende meter uit het interbellum. Daarin heb ik slechts vier dossiers gevonden, van elk minder dan een cm dik... Het was dus vermoeiend en soms frustrerend werk, maar eigenlijk deed ik dat wel graag. Daar is een grote liefde voor archiefonderzoek ontstaan. Het was detectivewerk, die de beloning des te groter maakte wanneer ik wel iets vond.

Uiteindelijk kwam ik tot 123 relevante correctionele zaken. Dat is toch van een heel andere grootteorde dan bijvoorbeeld de 1818 namen die in

Parijse dossiers uit één enkel decennium zijn gevonden, of dan wat in de Zweedse archieven is aangetroffen. De verwachting dat de Belgische situatie eveneens een explosie aan vertogen zou aangeven, bleek dus niet te kloppen. Misschien had ik dat op basis van een aantal zaken toch kunnen trachten te beweren, maar dat vond ik intellectueel niet ernstig. Daar kon ik geen vrede mee nemen. Ik vond niet dat de meest fragiele echo's van zo'n vertogen gelijk konden worden gesteld met wat men elders had gevonden. Het verschil was echt te flagrant.

Die centrale vaststelling was weliswaar fascinerend, maar ze viel ook moeilijk uit te leggen. En het heeft een hele tijd geduurd vooraleer de puzzelstukjes in mekaar zijn beginnen te vallen, en het doctoraat eigenlijk is uitgedraaid op het formuleren van een verklaring voor waarom de situatie in België zo anders is geweest.

Op internationale conferenties bleek die Belgische paradox ook andere onderzoekers te intrigeren. Met name George Chauncey (Yale University) vond van in het begin dat daar iets in zat. Niettemin moet ik toegeven dat er momenten zijn geweest waarop ik niet meer zag hoe ik tot een coherent verhaal zou kunnen komen op basis van wat ik wel vond. Want dat was natuurlijk een rare retorische complicatie: een analytisch verhaal vertellen over de opvallende afwezigheid van hetgeen je onderzoekt.

Ik merk intussen dat vergelijkbare twijfels vaak bij beginnende doctoraatsstudenten toeslaan, omdat nogal wat projecten nu eenmaal op zeker ogenblik in een moeras van onzekerheid belanden. Ik vind het erg belangrijk dat die op zo'n momenten goed begeleid worden. Zelf heb ik enorm veel te danken aan Henk, die er altijd is geweest om bij te sturen en te steunen. Het vertrouwen dat hij, en ook anderen als professor Kaat Wils (KULeuven), me hebben gegeven, heeft mij er finaal toe gebracht om het project af te ronden op een manier waarover ik achteraf zelf erg tevreden ben.”

n e t w e r k e n

“Uiteindelijk is het doctoraat een pleidooi geworden om lokale en nationale verschillen ernstig te nemen. Ik heb dat uiteraard niet in gang gezet, maar ik pleit daar mee voor. Je hebt hele takken van de historiografie die worden gedomineerd door de Anglo-Amerikaanse geschiedschrijving. De dominantie van bepaalde narratieven is echt wel groot, en op een soort van imperialistische manier, terwijl die homogeniserende manier van schrijven vooral gebaseerd is op een gebrek aan kennis over minder gekende casussen omdat men bijvoorbeeld een taal niet kan lezen. Dat zijn klassieke omissies, maar ze doen er wel toe.

De situatie is gelukkig sowieso al gebeterd. Ik denk dat er in Europa nooit méér onderzoek is gedaan naar de geschiedenis van seksualiteit in het algemeen, en van homoseksualiteit in het bijzonder, dan vandaag. Dat levert meer een mozaïek van verschillende inzichten op, en dat maakt het alleen maar interessanter. En die Belgische casus is daar voor mij nog altijd een prachtvoorbeeld van.

Er verschijnt nu eindelijk werk over Italië en Spanje, er is veel aan het gebeuren in de Baltische Staten, en het gaat vrij hard in een aantal andere Centraal- en Oost-Europese landen. A fortiori gaat het nergens in Europa harder dan in de voormalige Sovjet-Unie. Daar is enorm veel enthousiasme bij een generatie van studenten die zijn opgegroeid in een post-USSR-wereld en die bijzonder goed Engels spreken, waardoor zij erg goed presteren op het internationaal forum waar zij hun onderzoek kunnen communiceren naar een ruimer publiek.

Ik ben één van de coördinatoren van het Sexuality Network van de tweejaarlijkse European Social Science History Conference (ESSHC). Dat is geweldig, want zo zie ik wat er allemaal gebeurt. Die tak van het onderzoek is een totaal internationale aangelegenheid geworden, waarbij het soms nog het meest opvalt hoe een zeker provincialisme vooral valt toe te schrijven aan de traditionele dominantie van enkele grote landen in het westen, zoals Duitsland en Frankrijk. Zij zijn groot genoeg om een interne dynamiek te creëren en treden dus niet altijd naar buiten, ook al is dat eigenlijk iets uit het verleden. Maar over het algemeen is het Europese veld nooit zo open en divers geweest. Het blijft onvergelijkbaar met de schaal van de budgetten en van het aantal projecten in de Anglo-Amerikaanse wereld, maar toch kan je ook hier interessante zaken doen. Al is het in bepaalde landen (Polen, Hongarije, Rusland...) minder evident om dergelijk onderzoek te verrichten en staat er voor die vorsers meer op het spel dan hier. Het zijn in eerste instantie onderzoekers die al een zekere positie hebben, en zij vinden meer dan vroeger aansluiting bij een internationale, heel waardeerende omgeving, maar het valt onmogelijk te voorspellen wat dat gaat geven in de toekomst.

In elk geval is dat Sexuality Network ook tijdens mijn doctoraatsonderzoek van bijzonder groot belang geweest voor mij, net als op landelijk niveau het geweldige Forum voor Belgisch onderzoek naar de geschiedenis van gender en seksualiteit. En ik ben daarnaast altijd nauw in contact gebleven met het Atelier Genre(s) et Sexualité(s) aan de ULB. Ik denk trouwens dat vandaag niemand nog op een verantwoorde manier aan onderzoek kan doen in een soort van relatief isolement, ondanks alle kritieken die daarop te formuleren vallen.”

v o o r e e n b r e d e r
p u b l i e k

“Het doctoraat is in het Engels verdedigd. Dat is misschien nog niet standaard, maar het wordt wel aangemoedigd en is steeds couranter. Sowieso is mijn proefschrift, in zijn academische vorm, het meest relevant voor een internationaal publiek, in die zin dat het zo kan aansluiten bij Engelstalige literatuur die daarmee aangevuld wordt. Maar ik moet toegeven dat het een onverwacht groot plezier is geweest om mijn bijdrage in *Verzwegen verlangen* in het Nederlands te kunnen schrijven, want je gaat dat gewoon missen, om soms eens iets in je eigen taal te schrijven of te lezen. De nuances zijn nooit zo groot als in je eigen taal. Dat is trouwens een van de redenen waarom dat boek er is gekomen: de vertaalslag naar een breder publiek, maar ook naar het Nederlands.

Ik weet eigenlijk niet meer of het nu Jonas (Roelens) of Elwin (Hofman) was die initieel het initiatief tot dat boek heeft genomen. Maar in elk geval is het een mooie samenloop van omstandigheden dat min of meer tegelijkertijd drie historici, aan drie universiteiten (Antwerpen, Leuven en Gent), aan een doctoraat bezig waren of zijn over homoseksualiteit in drie verschillende tijdvakken. Uiteindelijk waren dergelijke boeken al verschenen in Nederland, in het Verenigd Koninkrijk, enzovoort.

Daar is dus een markt voor, een publiek dat breder is dan de holebi- en transgemeenschap. Niet dat we daar ooit in commerciële termen over hebben gedacht, want we gaan er nooit wat aan verdienen, en dat was ook nooit onze ambitie. We wilden wel die vertaalslag maken, omdat dat gewoon op zich belangrijk is. Niet alleen omdat academici dat vaak te weinig doen – en daartoe eigenlijk totaal niet worden aangemoedigd – maar ook omdat het nodig is. Er bestaat te weinig historiserende literatuur over dat onderwerp, terwijl België toch in een mum van tijd is geëvolueerd van een land waar het altijd stil was rond homoseksualiteit naar een voorvechter van homorechten. Bon, dat heeft zijn geschiedenis, en die moest worden verteld.

En dat blijkt eigenlijk heel leuk. Zo krijg ik af en toe mailtjes van mensen die ons werk hebben geapprecieerd. Bijvoorbeeld een moeder die schrijft dat ze het direct heeft gekocht voor haar zoon of dochter, en dan haar appreciatie uitsprekt voor het feit dat zo'n boek bestaat. Of een jongeman die het boek had gelezen en schreef dat hij nooit meer over de Gentse Vrijdagmarkt kan lopen zonder te denken aan wat daar was gebeurd. Dat vind ik geweldig.

Van in het begin was het onze bedoeling om in de mate van het mogelijke ook de lesbische geschiedenis aan bod te laten komen. De kritiek dat dit slechts in beperkte mate is gelukt, is natuurlijk terecht. Dat wisten we op voorhand. Maar dat reflecteert een schaarste aan bronnenmateriaal. Er zou dus snel een doctoraat over vrouwelijke homoseksualiteit moeten volgen. Alleen: dat zal geen evidentie zijn wat betreft de periode voor 1900. Op basis van mijn opzoekingen heb ik voor de Belgische context nog geen piste gevonden waarvan ik denk: hier kan het voor het eerst. Het kan natuurlijk dat er gewoon nog niet genoeg naar gezocht is. Laat mij dus het antwoord schuldig blijven. Als iemand op dat vlak een idee heeft, denk ik dat het meteen veel kans maakt om gefinancierd te worden.”

k o u d e o o r l o g

“Spijtig genoeg heb ik de presentatie van het boek gemist, omdat ik vorig jaar aan Yale University (New Haven, Connecticut) heb doorgebracht, waar veel expertise voorhanden is en zich een geweldige collectie ‘homofiele’ tijdschriften van de jaren 1950 bevindt. Dat verblijf kaderde in mijn postdoc-project over de homofobie en de morele restauratie in zes West-Europese landen tijdens de vroege Koude Oorlog (1945-1965).

In die periode is eerst de repressie sterk toegenomen tijdens de jaren 1950 om vervolgens weer te tanen vanaf de jaren 1960. En België speelde daarin een belangrijke rol, want enkele landgenoten zoals Ferdinand Louwage trokken via Interpol internationaal mee aan de kar om het homoseksuele ‘probleem’ in kaart te brengen en maatregelen te nemen ter bescherming van de jeugd. Opnieuw zal ik dus flarden moeten zoeken in een groot geheel dat weinig coherentie vertoont: ik zoek nu eenmaal graag naar zeldzame dingen om dan te proberen die puntjes met elkaar te verbinden. Dat is echt wel heel tof onderzoek. Het is echter een groot probleem dat je de archieven van instanties als Interpol of de staatsveiligheid niet kunt raadplegen. Vergeleken met de situatie in de Anglo-Amerikaanse landen zijn die echt bedroevend weinig transparant. Ik moet er vooral op letten dat ik me niet beperk tot het volledig uitspitten van de Belgische casus – hoe verleidelijk ook – want ik heb een mandaat om het transnationale aspect te onderzoeken, dat wil zeggen breder maar dus meteen ook iets minder diepgravend.

Tijdens dat jaar in de Verenigde Staten (VS) heb ik gemerkt dat daar – maar niet enkel daar! – de afstand van sommige onderzoekers tot hun onderwerp soms erg klein is. Daar is het debat soms zo gepolitiseerd waardoor onvermijdelijk een en ander gecontamineerd wordt door een hedendaagse politieke omgeving, hetgeen veel voordelen heeft maar wat strikt genomen als historicus ook wel tot besmetting leidt. Dat is de eeuwige discussie: wat is de juiste afstand om er in zo optimaal mogelijke omstandigheden over te schrijven?”

n a a r S i n g a p o r e

“Intussen is duidelijk dat mijn beroepssituatie vanaf de zomer van 2018 ingrijpend zal veranderen. Vorig jaar heb ik wat gesolliciteerd in de VS. Eigenlijk was ik dat nog niet van plan, maar daar bleek de logica totaal anders dan de Europese: daar zijn postdocs eerder uitzondering dan regel. Hoe verder je van je doctoraat komt, hoe kleiner de kans dat je kandidatuur nog ernstig wordt genomen. Men begint er dus al in het laatste jaar van het doctoraat effectief te solliciteren. De jobmarkt bleek bovendien groter dan de VS zelf, omdat op Europa na de hele wereld

op academisch vlak erg is geamericaniseerd. Met als gevolg dat ik per 1 augustus zal starten bij een relatief nieuw *liberal arts college*, een samenwerking van Yale en de National University of Singapore.

Het is een enorm interessante uitdaging omdat in Azië heel veel aan het gebeuren is, ook economisch en geostrategisch. Een voorbeeld: binnen twee jaar is Taiwan eigenlijk grondwettelijk verplicht om het huwelijk open te stellen voor homo- en lesbische koppels, als eerste land van dat continent. Singapore is op dat vlak al langer een turbulent land: het nog altijd bestaande verbod op homoseksuele contacten wordt er niet meer toegepast, maar men wil het op korte termijn ook niet afschaffen. Het is een zeer gepolitiseerd onderwerp. Toen ik ter plekke met studenten praatte over de mogelijkheid van een cursus over gender, (homo) seksualiteit... was het enthousiasme overduidelijk. Dat is iets dat daar leeft. In die zin klopt mijn hart wel sneller om al die ontwikkelingen van nabij te kunnen volgen.

Mijn project over de Koude Oorlog blijft doorlopen, al zal het wellicht in een eerste fase op een iets lager pitje komen te staan. Daarnaast wordt een beetje verwacht dat ik mijn focus deels verleggen zal naar Azië. De geschiedenis van een groot zedenschandaal in het Nederlands Indië van de jaren dertig maakt zo iets ook mogelijk. Die koloniale context maakt dat onderzoek natuurlijk heel interessant. Het merendeel van de landen die homoseksualiteit vandaag nog altijd criminaliseren, zijn overigens Britse kolonies geweest. De hedendaagse globale dynamiek, waarbij homorechten niet zelden als een soort van westerse import of *gay imperialism* worden geweerd, is super-contradictorisch én super-interessant. Het waren historisch gezien immers vaak net de koloniale mogendheden die de bestraffing van sodomie en het publieke debat over homoseksualiteit aanzwengelden. Dat maakt het des te spannender om naar daar te gaan. Maar de banden met hier blijven hoe dan ook behouden, net zoals ik hoop het Sexuality Network mee te kunnen blijven coördineren.

De studenten in Singapore zullen alleszins ook de Engelse vertaling van *Esca-Vigor* van Georges Eekhoud moeten lezen. Eigenlijk zou ik in Singapore graag een seminarie over hem houden om wat dieper te kunnen gaan, maar het bronnenmateriaal is in het Frans of (in mindere mate) het Nederlands, en dat gaat dus niet. Terwijl als je studenten zo iets als zijn dagboek kunt laten lezen... Voor het historische gevoel is dat een goede zaak, hoe gecensureerd het ook is overgeleverd. Dat werkt soms moeilijk, die Engelstalige context. Maar ik ga Eekhoud zeker in een les steken.”

Bart Hellinck

(1) Zie ook Dupont Wannes, *Over vrijplaatsen*. In: *Het ondraaglijk besef* (2008) 14, pp.28-29.

(2) Zie Chartier Nicolas, *Le bas-ventre de la capitale*. In: *Het ondraaglijk besef* (2005) 11, pp.6-10.

luc legrand (1945 - 2017)

Luc Legrand, un des pionniers du mouvement homosexuel francophone et belge, devenu mouvement LGBTI par la suite, nous a quitté le 20 juin 2017. Jusqu'à ces derniers moments, il a été soigné et soutenu par son compagnon et mari, Alain Bossuyt.

Afin de pouvoir écrire cet article, j'ai été rendre visite à Alain qui m'a reçu dans l'appartement du couple au centre-ville de Bruxelles. Ne disposant pas d'archives classées, nous avons tous les deux puisé dans nos mémoires et les dates exactes ont souvent fait défaut. Les dates dans cet article sont donc à vérifier mais les grandes lignes du récit sont rigoureusement correctes.

En se racontant des anecdotes et des souvenirs personnels, nous avons finalement retenu les points qui sont fondamentaux pour éclairer le rôle de Luc comme pionnier du mouvement.

f o n d a t e u r e t é d i t e u r
r e s p o n s a b l e d ' a n t e n n e
r o s e e t d e t e l s q u e l s

Luc a mis du temps pour s'assumer en tant qu'homosexuel. Dans les années '70, début '80, il fréquentait le groupe Infor-Homosexualité, une association très discrète qui s'appelait CCL (Centre de Culture et de Loisirs) jusqu'en 1974, donc sans aucune référence à l'homosexualité. Alain fait remarquer qu'il était très différent de Luc à cette époque parce qu'il militait activement dans l'association De Rooie Vlinder (en Flandre), qui utilisait la provocation publique comme arme d'émancipation. Mais les deux ne se connaissaient pas encore.

A ce moment, Luc vivait avec Robert et le couple participait à plein tubes à la vie homosexuelle nocturne de Bruxelles. Une vie très intense et variée mais très cachée. C'est à cette époque que je les ai rencontrés, tous les deux.

Il faut noter que Luc était le fils de Freddy Legrand, secrétaire fédéral influent de la fédération bruxelloise du Parti Socialiste Belge (car unitaire jusqu'en 1978) et ensuite du PS, qui rêvait pour son fils d'une carrière politique au sein du Parti. Un coming out de Luc n'aurait pas collé avec la position des socialistes à l'époque. L'homosexualité était peut-être tolérée mais en tout cas mal vu, surtout pour un responsable du parti, et il n'y avait pas question pour le parti socialiste de revendiquer officiellement l'émancipation de(s) minorités sexuelles.

Après une certaine période, Luc a estimé qu'il devait choisir et il a privilégié le combat militant au mensonge de la double vie. Avec quelques personnes d'Infor-Homosexualité, il a créé en 1980 l'émission Antenne Rose sur les ondes de Radio Air Libre, consacrée au vécu et aux revendications des homosexuels(1) et appréciée pour la diffusion de 'petites annonces' de rencontre. Le 'rose' fait référence à la couleur du triangle rose que les homosexuels devaient porter dans les camps de concentration.

Le groupe autour de l'émission s'est organisé en asbl et a édité, dès 1981 le magazine AR Infos. Ce sont Luc Legrand et Luc-Daniel Dupire qui étaient les locomotives et ils ont tout fait pour sortir l'association de l'ombre et de la clandestinité coutumière. En 1982, il y a eu un

festival 'Cinéma et homosexualité' et en 1983, l'association a été reconnue comme mouvement régional d'éducation permanente par la Communauté française. Cette reconnaissance officielle par les autorités de la Communauté française était capitale et a été essentiellement l'œuvre de Luc.

En 1985, AR devient Tels Quels et son premier président est Luc Legrand qui ne cache pas son appartenance au Parti Socialiste. Tels Quels devient l'association lesbienne et gaye phare à Bruxelles d'abord, en Wallonie ensuite.

Je n'ai pas pu retrouver jusque quand Luc est resté président et j'ignore quand Luc-Daniel Dupire s'est retiré mais ce qui est absolument sûr, c'est que Luc a été, dès le début jusqu'à son dernier jour, l'éditeur responsable de la revue Tels Quels Magazine et de toutes les publications de l'asbl. Cela lui a valu plusieurs convocations par la Mondaïne (la Police des mœurs) qui vérifiait toutes les publications de Tels Quels à la recherche de 'sexes non au repos'. Il y a même eu un procès: en 1988, des parents s'étaient plaints auprès de Jean Gol, le Ministre de la Justice de l'époque, parce qu'ils voulaient pénaliser l'envoi du magazine à des maisons de jeunes à cause des 'petites annonces'. Jean Gol a utilisé son droit d'injonction pour exiger un procès mais il y a eu acquittement en première instance et absence d'appel au jugement.

l e p r e m i e r c a n d i d a t
g a y a u x é l e c t i o n s

En 1981, Luc a pris l'initiative de créer Le Triangle Rose au Poing, le premier groupe homosexuel en Belgique avec des liens directs à un parti politique. Ses prises de position, aussi bien au niveau du mouvement homosexuel qu'au niveau du Parti Socialiste, ont obligé le PS à revoir ses positions. Il a longtemps refoulé la question lesbienne et gaye mais ne pouvait plus ignorer que le fils d'un secrétaire fédéral influent s'engageait ouvertement pour les droits tout en se revendiquant de son appartenance au PS. Au milieu des années '80, le PS a intégré les revendications du mouvement gay et lesbienne dans son programme. Il est clair que Luc n'était pas le seul acteur dans ce combat et des

recherches devraient nous permettre de mieux comprendre l'ensemble. Une chose est cependant claire: en 1985, Luc Legrand a été le tout premier candidat ouvertement gay sur une liste électorale d'un des partis traditionnels en Belgique. Luc s'est présenté – gay et socialiste – durant plus de 20 ans à l'occasion d'élections fédérales et locales. La dernière fois était en 2006. Il n'a jamais été élu mais il a ouvert la voie pour une multitude d'autres candidats.

Luc et le contrat de cohabitation légale

En 1994, une proposition de loi a été déposée visant à instaurer un Contrat d'Union Civile (CUC).

Luc était un grand défenseur de la reconnaissance du couple homosexuel et participait à toutes les discussions à ce sujet. Au terme d'un débat sur RTL-TVI (1997?) auquel participaient Luc Legrand et Henri Simons (Ecolo, à l'époque), ce dernier a demandé à Luc de lui fournir un texte pouvant réunir une majorité dans les Chambres. Les juristes Jacques Hamaide et Michel Pasteel ont répondu positivement et leur texte est devenu la proposition de loi déposée par Yvan Mayeur, Henri Simons, Olivier Maingain et Mieke Vogels. Le texte original a été amendé et réamendé et le résultat a été un contrat de cohabitation qui est aussi valable pour un père et son fils (novembre 98). N'empêche que des couples lesbiennes et gays ont eu enfin la possibilité d'officialiser leur union, même si cela restait très symbolique. A Bruxelles-ville, ce sont Luc Legrand et Alain Bossuyt qui seront le premier couple gay à signer le contrat de Cohabitation Légale, le 4 janvier 2000. C'est l'échevin Jean-Baptiste Decré qui a présidé la cérémonie. Parmi l'assistance il y avait Freddy Thielemans, parlementaire européen à l'époque. C'est le même Thielemans, devenu Bourgmestre de Bruxelles en 2000, qui a ouvert le centre-ville à la Belgian Lesbian and Gay Pride, la reconnaissant comme partie intégrante des événements importants à Bruxelles.

d'autres combats et engagements

Luc s'est engagé à fond dans le combat autour des saunas gays *Macho I* et *Macho II* (1984) où le professeur Michel Vincineau et son ami Rudy Haenen étaient accusés de tenir des maisons de débauche (voir *La notion insupportable* (2006) 12, pp. 11-15). Il a soutenu et accompagné le couple qui s'est d'abord trouvé des semaines en préventive. Craignant à un moment donné d'être à nouveau incarcérés en détention préventive, ils ont cavale aux Pays-Bas. Luc a accompagné leurs avocats à Veere pour les persuader qu'ils ne courraient pas ce risque et qu'ils pouvaient rentrer en Belgique sans danger.

Luc et Michel Vincineau se sont lancés ensuite dans le combat pour que la notion de 'débauche' soit retirée du code Pénal. Sur ce plan, ils n'ont pas réussi et la revendication reste d'actualité.

Reste un autre sujet important pour lui: Proust et A la recherche du temps perdu. Suite à la publication par Gallimard de l'ensemble des

Tract à l'occasion des élections en 1991.

livres de *La recherche* en 1999, Luc a commencé à étudier l'œuvre et a découvert que l'homosexualité est le thème clef et structurant du livre. Personne n'avait fait cette analyse avant lui.

Pendant des années, Luc a publié des articles à ce sujet dans *Tels Quels Magazine* pour finalement réunir toute sa recherche dans un livre: *L'homosexualité dans la vie et l'œuvre de Marcel Proust, une « sale tante » au grand cœur* (P.I.E. - Peter Lang, 2017). Luc a suivi toutes les phases de la réalisation du livre mais n'a jamais tenu la publication entre ses mains. Le livre a paru quelques semaines après sa mort le 20 juin 2017.

merci luc !

Je pourrais raconter des choses moins glorieuses sur Luc et il est clair que nous n'étions pas toujours d'accord. Je pourrais raconter des choses plus personnelles et expliquer des tensions que nous avons vécues. Ce n'est pas le propos ici!

J'espère que ces quelques lignes démontrent son rôle de pionnier dans le mouvement homosexuel francophone et belge, devenu mouvement LGBTI par la suite. Luc a joué un rôle déterminant dans notre combat pour sortir l'homosexualité des catacombes du 'toléré à condition que vous ne vous montrez pas trop, que vous soyez discret' vers une législation luttant contre la discrimination et accordant des droits d'égalité. Les lois ne suffisent pas, il y a encore un énorme travail à faire pour que les mentalités suivent et pour que le combat des LGBTI fasse partie du combat pour l'acceptation de la diversité et de l'inclusion. N'empêche, merci Luc, tu as apporté de grosses pierres à l'édifice. S'il reste beaucoup à construire, tu as mis quelques fondements essentiels. Et ce ne sont pas des petits cailloux!

Chille Deman
Avec l'aide d'Alain Bossuyt.

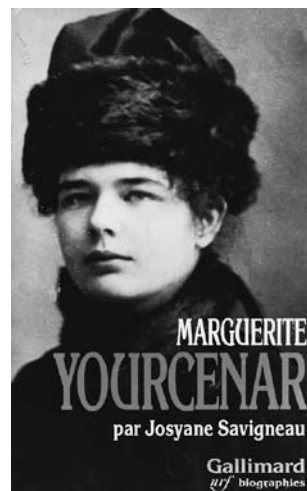
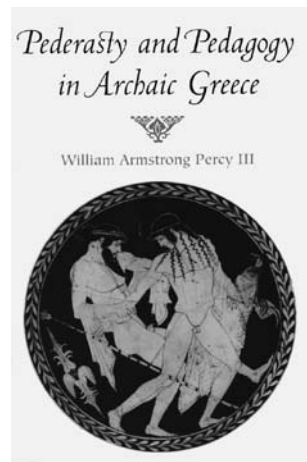
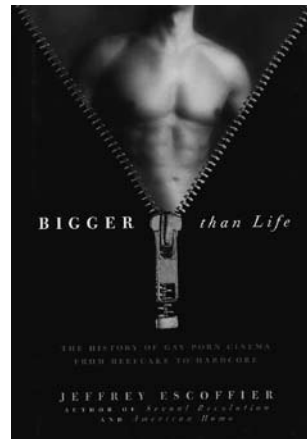
(1) Début des années '80, le mouvement était essentiellement homosexuel (mâle). Les lesbiennes d'abord, les personnes bisexuelles ensuite, ont dû se battre pour intégrer le mouvement. Il a fallu 25 ans pour qu'on parle des LGBTI.

aanwinsten en verwerking

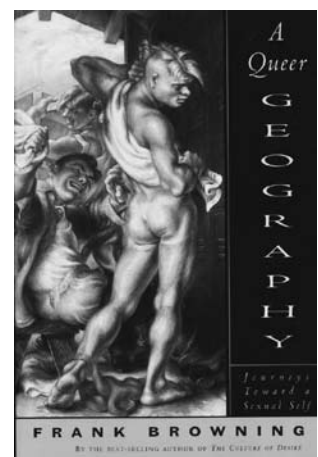
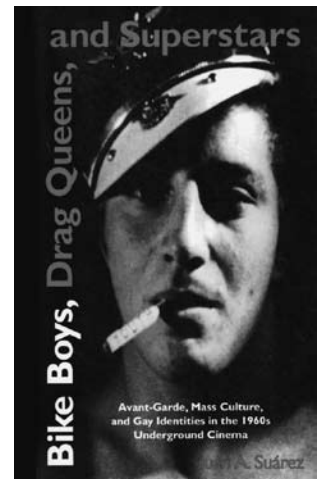
Het voorbije jaar is de collectie weer verrijkt met prachtig materiaal. Hilde De Bock gaf haar archief in bewaring, bestaande uit foto's, negatieven en contactafdrukken. Het betreft zowel vrij werk als foto's die ze in de ruime jaren negentig voor het tijdschrift *ZiZo* heeft gemaakt van personaliteiten, Pride-manifestaties, Aids Memorial Days, een Mister Gay Benelux-verkiezing, enkele congressen, debatten, persconferenties... Daarnaast mochten we archivalia verwelkomen van KliQ en met betrekking tot de groep Roze Agalev/Roze Groen, evenals aanvullingen bij de bestanden van Casa Rosa, çavaria en regisseur Bavo Defurne, onder meer aangaande het productieproces van zijn recentste langspeelfilm *Souvenir*. Voorts ontvingen we een fotootje van het COC Vlaanderen (1965), een digitale versie van de tentoonstelling over 20 jaar Verkeerd Geparkeerd (2007) en digitaal archief van T-Jongl. En zoals elders al vermeld, zijn enkele websites gearchiveerd. Andere aanwinsten zijn het spel 'Speels met homoheterobi' van Jeugd en seksualiteit, een pop ('*Earring Magic Ken*'), ingekaderde kunstwerken van Luk Duflou, Ben Fühler, Serghei... Na het overlijden van Jean Lievens, die het voorbije decennium heel actief was in de *peer-to-peer-beweging*, mochten we zijn mooie bibliotheek – vooral bestaande uit non-fictie en fotoboeken – in ontvangst nemen, evenals een reeks leuke frigmagneten. Zonder volledigheid na te streven, vermelden we tot slot nog heel wat boeken, Ralf König-strips, kalenders, affiches, tijdschriften, reisgidsen, badges, 'los materiaal', condoomverpakkingen en programmaboekjes uit binnen – en buitenland. Toch boekten we niet enkel successen. De volgende complicatie mag alvast niet onvermeld blijven. In juni is professor Michel Vincineau overleden. De belangrijke rol die hij op een aantal vlakken heeft gespeeld, kwam alvast in 2006 aan bod in deze nieuwsbrief. In een poging om zijn archief te redden zijn een tiental e-mails verstuurd naar diverse personen en instanties, maar niemand kon melden bij wie we daarvoor terecht konden. Een brief naar de notaris die de erfenis regelt, bleef vooralsnog zonder reactie. Op basis van enkele contacten in het verleden hopen we dat Vincineau zich bewust was van de waarde van zijn archiefmateriaal en dat hij een regeling heeft getroffen opdat het niet verloren gaat, maar die kans lijkt ons intussen, spijtig genoeg, eerder klein...

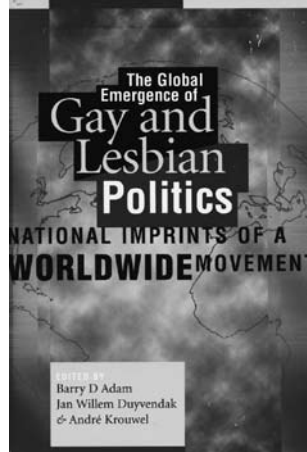
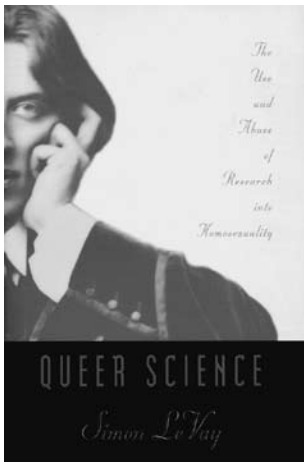
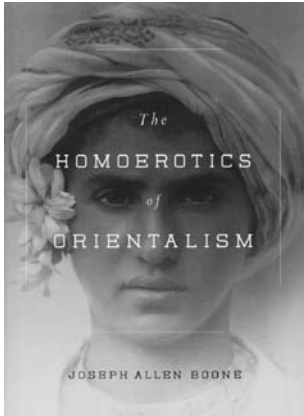

Een selectie van de frigmagneten.

Enkele van de nieuwe boeken en een themanummer.

Actie bij het partijhoofdkwartier van de PSC in 1999. (Foto Hilde De Bock)

Enkele beelden van de Pride in Brussel, 1998-2000. (Foto's Hilde De Bock)

De aidsbus, die Vlaanderen doorkruiste van midden 1987 tot eind 1989.

Een stand van Het Aidsteam in 1988.

Eerder dit jaar is eveneens nog een aanvulling, vooral digitaal, bij het archief van Het Aidsteam (1987-2000) overgedragen. Dat was net op tijd om nog meegenomen te worden bij de verwerking van dat archief. Bij het verschijnen van deze nieuwsbrief zou de inventarisatie van dat zowel kwantitatief als kwalitatief belangrijke archiefbestand moeten zijn afgerond. Het archief illustreert goed een hele reeks evoluties gedurende de ongeveer 15 jaar dat de groep heeft bestaan, zowel in de maatschappij in het algemeen, als binnen het aidsveld en ook de halebibeweging.

Geleidelijk aan komt zo het aantal van vijftig inventarissen in zicht! Wat het bibliotheekmateriaal betreft, zijn recent twee aparte klassementen op punt gesteld. Het AE-klassement bevat bijna 500 buitenlandse brochures in verband met aids (vooral preventie), of bij uitbreiding seksuele gezondheid. Het PR-klassement ontsluit dan weer meer dan 600 programmaboekjes uit binnen- en buitenland: diverse Pride-manifestaties, filmfestivals en andere culturele activiteiten, sportevenementen... Deze publicaties zijn (nog) niet in de catalogus ingevoerd, maar kunnen toch al makkelijk worden geconsulteerd.

Tot slot danken we graag vrijwilligers Tessel, Jan, Herman, Kris, Omar, Steven, Anke en alle anderen die het Fonds op een of andere manier helpen bij het redden en valoriseren van zoveel mogelijk van ons erfgoed!

BH

Quilts in het Centraal Station van Antwerpen in 1993.

naar af

h e l p

Het Fonds kan steeds bijkomende medewerk(st)ers gebruiken. Wil u helpen bij de ontsluiting van onze collectie affiches? Hebt u zin in een project mondelinge geschiedenis? Of eerder in een fotoproject? Ziet u iets in het archiveren van websites? Of fuift u gewoon graag? Voor elk van u hebben we wel een taak klaarliggen...

Het Fonds financieel steunen kan natuurlijk ook! Bijvoorbeeld door lid te worden. Op die manier wordt u steeds op de hoogte gehouden van onze werking. Meer informatie vindt u op pagina 2.

à s a u v e r

Il y a encore beaucoup de matériel qui doit être sauvé. Aidez-nous. Vous avez du matériel concernant l'homosexualité ou le lesbianisme (brochures, affiches, périodiques, photos, lettres,...) et vous désirez vous en débarrasser? Ou de le mettre en valeur en nous le léguant? N'hésitez pas, contactez-nous.

r e d d i n g s b o e i

Het Fonds Suzan Daniel heeft al heel wat kunnen redden. Toch blijft het een peulenschil in vergelijking met de massa materiaal waarin het Fonds is geïnteresseerd. Materiaal dat er thuishoort. Materiaal dat het meer dan waard is bewaard te blijven. Gooi dus a.u.b. voortaan niks meer zomaar weg. Geef ons eerst een seintje.

Een tekening van Tom Bouden voor de zoektocht van Het Aidsteam naar nieuwe vrijwilligers (1999).

inhoudstafel

- 3 het fonds in 2017
- 4 l'actualité d'un combat – colloque
- 8 herinneringen aan een carrière in de verpleging
- 12 l-tour
- 18 ik doe gewoon mijn goesting...
- 22 historisch detectivewerk naar verlangens
- 26 luc legrand (1945-2017)
- 28 aanwinsten en verwerking

“Zeker is echter dat seksueel gedrag doorheen de tijd verbazingwekkend diverse vormen heeft aangenomen. De manieren waarop de betrokkenen en hun tijdgenoten over dat gedrag nadachten zijn al even verscheiden. Dát is wat deze geschiedenis zo interessant en belangrijk maakt. De geschiedenis druist tegen de intuïtie in. Ze stelt simplificaties in vraag en wapent ons tegen opvattingen die beweren altijd en overal geldig te zijn. De complexiteit, relativiteit en meerduidigheid van historische veranderingen kunnen storend zijn voor wie naar pasklare antwoorden op zoek is. Maar laat net dat de kracht zijn van nadenken over het verleden.”

In: Dupont Wannes, Hofman Elwin en Roelens Jonas (red.), *Verzwegen verlangen: een geschiedenis van homoseksualiteit in België*. Antwerpen, Vrijdag, 2017, p.17.

english digest

This autumn, the Walloon federation Arc-en-Ciel Wallonie celebrated its tenth anniversary with a colloquium. Thierry Delaval, one of the founders, reviews the past decade: the origins, challenges, results...

Greet Van Brussel has always worked as a nurse, until she retired five years ago. After a couple of jobs in the psychiatric ward of hospitals, she switched to home nursing. Now she looks back on her career.

Since 2013, Marian Lens, who ran the trail-blazing lesbian bookshop Artemis, is tirelessly busy elaborating the L-Tour, a guided tour of the LGBTQI history of Brussels. She explains the why, how, where and what of this project.

As from the early sixties, and for almost four decades, John Bogaerts was a set and costume designer in Antwerp's main theatre company. In his spare time, he never stopped drawing – he once described it as 'masturbating on paper' – and painting. In this newsletter, he reminisces about his work and relationships, the impact of aids, etc.

In his PhD thesis *Free-floating evils: a genealogy of homosexuality in Belgium* (2015), Wannas Dupont explained the remarkable absence of analytical concern with homosexuality in Belgium prior to the Second World War. He now looks back on his "journey of excitement and discovery" and talks about a current project on homophobia in the early Cold War and about his future job in Singapore.

Chille Deman reflects upon the death of Luc Legrand, a central figure in the French-speaking gay movement in the capital from about 1980, and who has also been the first openly gay candidate on an electoral list of one of the major parties.

*brochures boeken livres tijdschriften périodiques
krantenknipsels coupures de presse elpees albums
cd's disques compact cassettes videobanden dia's
diapositives photographies affiches vlaggen
drapeaux spandoeken banderoles prentkaarten cartes
postales brieven lettres promotiemateriaal documents
disquettes pellicules diapositives négatifs
rehandelings memoires verslagen comptes
rendus des réunions*

FONDS **suzan daniel**
homo/lesbisch archief en documentatiecentrum
archive et centre de documentation homo/lesbien

**we verzamelen alles ... bel, schrijf of mail ons
nous rassemblons tout ... n'hésitez pas à nous contacter**

p/a H. Frère-Orbanlaan 510 B-9000 Gent / Gand
info@fondssuzandaniel.be / www.fondssuzandaniel.be
09-223.58.79
rek. nr./n° de compte BE36 0682 1501 5681